

**Tyske reisende til Telemark:
En analyse av tyskspråklig reiselitteratur om det
indre av Telemark fra 1844 til 1914**

Erik Teodor Barholt

**Masteroppgave i Historie
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Universitetet i Oslo
Høst 2020**

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	3
Forord	4
1. Innledning	5
1.1. Avgrensninger	6
1.2. Turister og reisende	21
1.3. Kildemateriale, metode og forskningslitteratur	25
1.4. Konklusjon og struktur videre	37
2. Natursynet i reiselitteraturen	41
2.1. Natursyn og beskrivelser frem til 1860	41
2.2. Endring og kontinuitet i naturbeskrivelsene, 1860-1914	51
2.3. Besvær som attraksjon – Vanskeligheter og farer i reisebeskrivelsene	65
2.4. Konklusjon	76
3. «Verkehr mit dem Volke» – Oppfatninger om lokale	78
3.1. Kontakten med innbyggerne i Telemark	78
3.2. Sivilisasjon og landskap sin innflytelse på folk	85
3.3. Telemark og germanerideologien	95
3.4. Konklusjon	104
4. Oppsummering og konklusjon	106
4.1. Oppsummering	106
4.2. Konklusjon	107
Litteratur	110
Vedlegg: Originalsitater fra primærkildene	116

Sammendrag

Denne masteroppgaven undersøker tyskspråklig reiselitteratur, hovedsakelig reiseberetninger, om Telemark i tidsrommet 1844 til 1914. Den fokuserer hovedsakelig på forfatternes oppfatninger om natur og folk i Telemark, og hvordan disse utviklet seg gjennom århundret. Problemstillingen som er valgt er dermed "hvordan og hvorfor utviklet oppfatningene på natur og folk i Telemark seg i den tyskspråklige reiselitteraturen fra 1844 til 1914?"

De reisende frem til 1860 reiste i Telemark så naturen og folkene de møtte gjennom et romantisk "blikk", der individets møte med og emosjonelle reaksjoner på overveldende og fryktingytende natur sto i fokus. De så folkene på et romantisk vis, gjennom at de mente deres primitive liv og nærhet til naturen ga dem gode egenskaper. I tillegg var det en sivilisasjonskritisk vinkling ved beskrivelsene, samt en idé om at man i Norden fant folk beslektet med tyskere.

Analysen viser at utviklingen i infrastruktur og det økte antall reisende som Telemark gikk gjennom mot slutten av 1800-tallet hadde innvirkning på de reisende sine muligheter til å få den samme opplevelsen av natur og folk som de tidligere. Oppfatningene forble derimot i stor grad like, og de reisende som dro lenger inn i Telemark der infrastruktur og turisme endret seg tregere beskriver folk og natur svært likt som de på midten av århundret.

Konklusjonen fra arbeidet er at oppfatningene var preget av kontinuitet, men at på grunn av endringene i reisene, så var mulighetene for å få uttrykk for dem begrenset for de reisende senere senere på 1800-tallet.

Forord

Jeg vil først og fremst takke veilederen min, Ulrike Spring for konstruktiv, aktiv og ikke minst hyggelig veiledning og tilbakemelding. Uten hennes bakgrunn og kunnskaper hadde jeg ikke selv kunne begi meg ut på et slikt transnasjonalt forskningsprosjekt. Hun har også hatt en sterk hånd i mitt arbeid med å finne litteratur og kilder, samt å bearbeide språket mitt til noe forhåpentligvis forståelig.

En stor takk til mine fagfeller og kamerater fra masterstudiet som har hjulpet meg faglig gjennom kommentarer og til tider langtrekkelige lunsjer. Dette gjelder særlig Einar Høiden, Markus Heide, Lasse Arnesen og John Halvor Rykkelid, som i tillegg til å være villige til å diskutere alt under himmel og jord også har hjulpet meg stort med oppgaven.

Stor takk til mine bokamerater, Henrik Riise-Hanssen, Jens William Hagen, Marius Kristoffersen og Markus nevnt ovenfor. Særlig i hjemmeisolasjonen har deres stadige selskap vært en stor glede for meg, selv i slit og sykdom. Også en stor takk til venner jeg ikke ser ofte nok, men som i mange år og under arbeidet har stått meg svært nære. Dette gjelder særlig: Eirik, Sindre, Simen og Tor Eirik.

Tusen takk til familien min, Ewa, Espen og Nicolai som har oppmuntret og støttet meg gjennom dette arbeidet. Familien har også gitt meg fundamentet for høyere utdanning i første omgang gjennom blant annet lese- og skrivekunnskaper, faglig motivasjon og disiplin.

Jeg vil også rette en stor takk til Nasjonalbiblioteket og de hjelpsomme ansatte der. Uten deres utlån av litteratur og kilder hadde denne og mange andre prosjekter aldri kunne blitt gjennomført. Takk for de uhyre spennende timene jeg har brukt på lesesalen deres over tunge tyske reiseberetninger fra det 19de århundret. Og takk til Erling Sandmo, som gjennom arbeid ved kartsenteret gjorde meg oppmerksom på blant andre P.A. Munch sine kart over Norge og Hardangervidda. Minnet ditt vil alltid leve videre.

Til slutt vil jeg rette en stor takk til moder jord og naturen hennes, som har gitt meg pauser av høy kvalitet fra arbeidet: Frisk luft, skønne utsikter, mosjon og lange diskusjoner med turkamerater. Dette inkluderer også en takk til Joe Rogan, og en del andre podcastere. Takken er særlig rettet mot skogene i Oslo og Bærum, men også Villmarken i Telemark har gitt meg slike pauser. En takk til moder jord inkluderer også alle mennesker og dyr jeg har glemte å nevne her, ekskludert virus. Tusen takk!

Erik Teodor Barholt, Hjemmekontor utenfor Oslo, November 2020,

1. Innledning

Thelemarken utpreger seg gjennom vakre sjøer, prektige fosser og ville fjellandskap, men har forholdsmessig få gode veier og blir først i nyere tid, derimot i stort antall besøkt, [...] Innbyggerne har til den seneste tiden bevart en viss opprinnelighet.¹

Slik beskriver reisehåndboken Baedeker Telemark i sin 1879-utgave om reiser til Norge, Sverige og Danmark. Utsagnet dekker det meste av hva denne oppgaven skal handle om: Vakker og vill natur, dårlig infrastruktur, en liten, men økende strøm av tilreisende og lokale innbyggere med en bevart "opprinnelighet". Jeg skal ta for meg disse trekkene gjennom øynene til utenlandsk reiselitteratur om Telemark. Jeg skal drøfte forfatterens oppfatninger om naturen og folkene i Telemark, og hvordan de kommer frem i reiselitteraturen.

Året 1879 står midt i en utvikling hvor Telemark gikk fra å være et lite kjent område for utlendinger til å bli en svært populær turistdestinasjon. Det står nokså midt i den tidsavgrensning jeg har valgt: 1844 til 1914. Målet mitt har vært å gjennomgå utviklinger i perspektiver fra et punkt i historien til Telemark til et annet. Telemark ble "oppdaget" av utenlandsreisende før dette, men kun besøkt av et fåtall før tiden jeg har valgt.

Fokuset mitt har særlig vært på tyskspråklige reisende. Eiler Schiøtz' samling av reiseberetninger fra reiser til Norge på 1800-tallet har vært uvurderlig i mitt arbeid. I følge Ivar Sagmo består boken til Schiøtz av 2472 beretninger, hvorav 320 er tyskspråklige.² Det klare flertallet var derimot britiske. Det er skrevet mye litteratur om reisende, og særlig om briter. Derfor er mitt fokus på tyskspråklig reiselitteratur om et spesifikt sted, noe som jeg ønsker skal bidra med noe nytt i forskningen.

Med dette har jeg valgt følgende problemstilling: Hvordan og hvorfor utviklet oppfatningene på natur og folk i Telemark seg i den tyskspråklige reiselitteraturen fra 1844 til 1914? Den røde tråden videre i oppgaven kommer til å være både endring og kontinuitet i perspektivene i reiselitteraturen i et Telemark i endring. Infrastruktur og mengde reisende er nøkkelfaktorene som bidro til endring. Hovedambisjonen min er da å drøfte hvordan dette uttrykker seg, og hvorfor synene forblir like eller endrer seg med reiser i endrede forhold.

Først i denne introduksjonen skal jeg gi en redegjørelse for avgrensningene mine. Jeg skal her forklare og drøfte noen av valgene jeg har gjort for å gjøre det klarere hvor, når og hvem jeg har hatt fokuset på i forskningen. Deretter skal jeg gå inn på kildematerialet mitt og hvilke metodiske grep jeg har tatt i bruk for undersøkelsen. Til slutt i introduksjonen skal jeg

¹ Baedeker, *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark* (1879), 171. Min oversettelse. Utgavene jeg har lest kaller seg Bædeker, men det meste av litteraturen bruker Baedeker. Jeg har valgt å bruke sistnevnte når jeg tar opp boken i drøftelsen.

² Sagmo, "Folk og land i første halvdel av 1800-tallet", 74.

gi et overblikk over forskningslitteraturen på feltet, for som jeg skal vise dekker forskning på historisk reiselitteratur mange felter innenfor historie. I tillegg er feltet tverrfaglig, med bidrag fra hovedsakelig litteraturvitenskapelig forskning.

1.1. Avgrensninger

Sted: Telemark som fjell, sjøer og fosser

I analysen min har jeg valgt å fokusere på området Telemark, et fjellete og i min periode relativt utilgjengelig område midt i Sør-Norge. Naturen i seg selv kunne vært nok for en slik avgrensning. Peter Fjågesund skriver om naturen som attraksjon: «I egenskap av å være et Norge i miniatyr inneholdt Telemark hele det spekteret av landskapstyper som utenlandske reisende ønsket å oppleve, og i tillegg enkeltattraksjoner som kunne konkurrere med det beste Norge hadde å tilby.»³ I tillegg til dette er det to andre sentrale grunner som også gjør Telemark til en god avgrensning.

Et gjennomgående tema fra samtiden som forfatterne tar opp er landskapets innvirkning på dem selv og de lokale. Øde landskap eller isolasjon på grunn av vanskelig terreng mener flere jeg har undersøkt var med å forme folkene som bodde der. Dette var knyttet til en pågående diskusjon om moderne sivilisasjon og dens påvirkning på mennesker. Kysten og byene i Norge var antatt å være mer påvirket av europeisk kultur, og flere ønsket å oppsøke hva de anså som mer "urørte" folk lenger inn i landet. Regina Hartmann viser til tekster fra 1700-tallet hvor forfatterne mente at kystfolk var mer "skadet" av påvirkning utenfra, og at folk i fjellene dermed var "renere".⁴ Telemark var sett som et slikt "urørt" fjellområde, plassert midt i sør-Norge. I oppgaven skal jeg dermed vise hvordan dette beskrives av de reisende, både i deres oppfatning av de lokale, og hvordan de selv ble påvirket av terrenget og klimaet de møtte.

Den andre hovedgrunnen har med endringer over tid å gjøre. Samtidig som Telemark var kjent for å være en naturperle lite berørt av turisme og fremmed kultur frem til midten av 1800-tallet, var det også et sted som gikk gjennom store endringer dette århundret. Antallet turister vokste stort og bidro til en gryende turistindustri. Infrastrukturen i området ble sterkt utbygd både med ny teknologi og forbedring av gammel infrastruktur. Dette skal jeg utdype om senere. Hvordan endret oppgangen i turisme og infrastruktur synet på Telemark som en naturperle og et urørt område? Hvordan endret turismen og infrastrukturen måten de reisende

³ Fjågesund, *Til Telemark!*, 96.

⁴ Hartmann, *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung*, bind 44, *Texte und Untersuchungen*, 250.

interagerte med Telemark? Dette er eksempler på spørsmål som et fokus på Telemark lar meg utforske, om ikke besvare.

Geografisk var Telemark på 1800-tallet ikke helt det samme som dagens. Området som i dag kjennes som Telemark het frem til 1919 *Bratsberg amt*.⁵ Før det var Telemark navnet på et område som var omtrent overlappende, men ikke alltid synonymt med dagens fylkesgrense. Navnet ble ofte brukt i markedsføring. Som Fjågesund skriver hadde det en egen klang i ørene til folk. Betegnelsen Bratsberg amt fremkommer omtrent ikke i kildene, til fordel for det mer udefinerte Telemark, som var klart mer attraktivt å bruke i reiselitteraturen.⁶

Dette er også medvirkende i hvorfor jeg har valgt denne avgrensingen. I *Telemarks Historie 1814-1905* viser Nils Agøy og Ellen Schrupf hvordan folk så området. «Telemark ble definert som arnested for noe ekte og autentisk norsk, med mektige fjell, dype daler, høye og spektakulære fossefall og en rik og levende folkekultur med røtter tilbake til middelalderen.»⁷ Området er derimot ofte ikke presist definert, noe som også kommer tydelig frem i kildematerialet mitt. Kapitlene om Telemark i reiselitteraturen jeg har undersøkt dekker ofte reisen fra Kongsberg i øst eller Skien i sør, og fortsetter til havet er nådd eller man kommer tilbake til Kongsberg igjen. Grensene er dermed definert etter hva de reisende assosierte med Telemark, slik som fjell, isolerte bønder og fosser. Bædeker avgrenser Telemark østlig til Kongsberg, vestlig til Haukeliset, sydlig til Kragerø og nordlig til Hardangervidda.⁸ Fokuset for boken er derimot tydelig på det indre av Telemark. Oppgaven min handler om perspektiver og oppfatninger blant de reisende, og derfor har jeg valgt å følge deres perspektiver rundt hva Telemark er, uten å være for kritisk til geografisk grenser som de ikke selv anerkjenner.

Forholdet til lokal- og regionalhistorie

Å avgrense oppgaven til et område har delvis vært av praktiske hensyn. Mange av de samme perspektivene kunne vært analysert på et nasjonalt nivå, hvor andre innlandsområder også kunne vært med i drøftingen. Kildematerialet for en slik analyse ville dessverre vært langt utover rekkevidden for en oppgave som denne.

⁵ I skrivende stund er det administrative navnet Vestfold og Telemark fylke, etter den fortsatt diskuterte regionreformen.

⁶ Fjågesund, *Til Telemark!*, Forord.

⁷ Agøy og Schrupf, "De store endringenes hundreår", bind 2, *Telemarks Historie*, 11.

⁸ Bædeker *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark* (1879), 171.

Det er også andre grunner til å ta et mer regionalt eller lokalt perspektiv. En av styrkene er i følge Berit Johnsen at man kan drøfte et vidt spenn med temaer i dybden når man tar et lokalt perspektiv.⁹ Dette er en styrke ved min analyse, siden temaene spenner langt videre og lar meg gå mer i dybden enn en nasjonal vinkling kunne tillatt.

Johnsen skriver også om svakheter ved min type analyse: «In local studies, general phenomena may easily appear as unique, and conditions that are truly unique to the local community may appear normal.»¹⁰ Dette er en risiko jeg har måttet ta hensyn til fordi forfatterne jeg har undersøkt varierer i hvor spesifikke de er når de beskriver lokale forhold. Det kan ofte være uklart om de refererer til stedet de er eller hele Norge eller Norden. Kommentarer om Telemarksbønder kan tenkes å være rettet mot norske bønder generelt, eller motsatt. Intensjonen min er dermed ikke å påstå at alt jeg bringer frem fra kildene mine kan ses som unike egenskaper ved Telemark.

Videre skriver Johnsen: «A limited geographic context and constricted spatial reference framework might also prevent relevant discussions on contact with and influence from outside. Comparisons and relational perspectives are often absent in these works, as is the application or discussion of theory.»¹¹ Analytiske sammenligninger med andre steder i Norge er noe jeg stort sett har utelatt fra min oppgave. En oppgave som sammenligner ulike typer områder kan adressere dette på en bedre måte. Dette ville kreve et langt større kildemateriale og mer arbeid enn jeg har mulighet til her.

I tillegg har oppgaven min en del temaer knyttet til påvirkning utenfra og sammenligninger, om ikke helt slik Johnsen har ment. Gjensidig påvirkning mellom tyske reisende og de lokale vil være et tema som dukker opp i oppgaven. For eksempel reisendes bidrag til å skape en tidlig form for turistindustri, og deres oppfatninger om denne industrien. Bjarne Rogan viser til denne typen påvirkning reiser har: Reisen endrer både den reisende, destinasjonen og samfunnet man vender tilbake til.¹² Det nærmeste jeg kommer sammenligninger med andre steder i oppgaven er der forfatterne selv bringer det inn. Den tyske vinklingen gjør det helt nødvendig å ta med Alpenes historie som reisemål for fjellinteresserte. I tillegg gjør flere forfattere i tråd med tidsånden på 1800-tallet sammenligninger med Afrika eller andre områder europeere utforsket på denne tiden.

Lokalt orienterte oppgaver er også mindre utsatt for metodologisk nasjonalisme, det vil si å se dagens nasjoner som utgangspunktet for historien. Når oppgaven min er basert på

⁹ Johnsen, "Research on the history of Scandinavian summer and seaside tourism", 253.

¹⁰ Johnsen, "Research on the history of Scandinavian summer and seaside tourism", 253.

¹¹ Johnsen, "Research on the history of Scandinavian summer and seaside tourism", 253.

¹² Rogan, "Traveller Chic", 136.

samtidens Telemark blir analysen mindre preget av dette, og viser mer hvordan et spesifikt område ble sett på. Likevel kommer ikke oppgaven utenom nasjonale perspektiver, fordi forfatterne ofte tar slike perspektiver selv. De kan for eksempel beskrive nordmenn som en enkelt gruppe. Eller de kan gjøre sammenligninger mellom nordmenn og andre folk i Norden. I oppgaven skal jeg derfor til tider ta et nasjonalt perspektiv, for å kunne diskutere hva forfatterne selv skriver.

Stedsnavn

Stedsnavn i 1800-tallets Telemark kan være forvirrende for en moderne leser. Mange stedsnavn har gjennom for eksempel politiske beslutninger eller på grunn av endringer i befolkningssammensetninger endret seg over tid. Dagens byer Rjukan og Notodden besto kun av noen få gårder før industrien på starten av 1900-tallet, og nevnes dermed sjelden med navn i kildene. Noen steder har også endret navn, som for eksempel *Hitterdal* har blitt til Heddal.

I tillegg er heller ikke forfatterne jeg har undersøkt samstemt om navn på steder. Mindre bygder har mange navn i kildene, og også de mer kjente stedene har variasjoner: Riukan, Riocan, Rykan om Rjukanfossen eller Miösvand og Mives-Vand om Møsvatn er noen eksempler på slike forskjeller. Lokale var heller ikke enige om stedsnavn. I følge Ludwig Passarge, en av de reisende jeg har undersøkt, hadde mange steder i Telemark forskjellige navn avhengig av hvem man spurte.¹³ For å lette lesingen skal jeg derfor konsekvent bruke moderne norske navn på steder, utenom i sitater, eller når skrivemåten er relevant for drøftingen.

1844-1914: Et Telemark i endring

Tidsspennet jeg har tatt for meg i forskningen har vært årene 1844 til 1914. Jeg skal forklare hvorfor jeg har valgt denne avgrensingen. For å ytterligere vise hvorfor denne avgrensingen har vært fruktbar skal jeg gi en skisse av noen endringer Telemark gikk gjennom på disse 70 årene. Hovedsakelig skal jeg gå gjennom infrastrukturen og opptakten i antall reisende.

Å avgrense en oppgave om tyskspråklige reisende til Norge til 1914 er et opplagt valg med tanke på hendelser det året som brått satte en stopper for de fleste ikke-diplomatiske reiser fra Østerrike-Ungarn og Det tyske rike. Reiser tok seg opp igjen i årene etterpå, men i et nytt teknologisk og ideologisk miljø, som er utenfor hva min oppgave skal handle om.

¹³ Passarge, *Sommerfahrten in Norwegen*, bind 1, 110.

Når man skal starte en slik oppgave er derimot ikke fullt så enkelt. Flere avgrensninger kunne vært valgt, men mitt valg falt på året 1844. Selve året er valgt på grunn av utgivelsen av reiseberetningen som har vært mest sentral for denne oppgaven: Theodor Mügges bok *Skizzen aus dem Norden* om hans reise gjennom Skandinavia året før. Mügge er sentral fordi han ofte er referert til av andre senere forfattere jeg har undersøkt. Boken hans viser også kjernen av ideene jeg skal analysere utviklingen av i oppgaven: Reisen blant og interessen for natur og folk.

Når man ser perioden litt bredere er det argumenter for og imot å se 1840- og 1850-årene som et naturlig skille for oppgaven. Turene var basert på moment fra tidligere, i form av oppfatninger og reisemål som senere reisende bygget på, i tillegg til referanser i reiseberetningene til tidligere reisende. En oppgave lik min kunne med dette i tankene valgt en annen tid å starte med. Geologen Leopold von Buch ga for eksempel i 1810 ut *Reise durch Norwegen und Lappland* om sin reise til blant annet Telemark. Denne boken var også svært populær og vidt sitert i sin samtid og i mine kilder, og viser mange av de samme ideene som for eksempel Mügge. Fjågesund skriver derimot at det var et «relativt skarpt skille» i forholdene reisende møtte før og etter 1850. Flere reisende kom til Telemark for fornøynsens skyld, og forholdene endret seg gradvis å være mer tilrettelagt utenlandske reisende.¹⁴ Flere tidsavgrensninger er mulige, men for meg virker 1844 mer hensiktsmessig med tanke på min ambisjon om å analysere endring i reiseopplevelsen over tid, som jeg skal vise at var stor i perioden etter 1850.

For min oppgave er det derimot viktig at ideene og problemstillingene ikke var nye i 1840. Ideer bruker ofte tid på å forme seg og spre seg. Reiser til Norge ble på den måten bare et nytt utløp for allerede eksisterende ideer som romantikk, naturinteresse eller interesse for folk. Oppgaven min er av denne grunn heller ikke fastlåst i denne tiden. Noe av litteraturen jeg bruker fokuserer også på tiden før 1850, men forskningen gjort der er fortsatt svært relevant for mitt tidsspenn.

Også reiselitteraturen selv tok til seg en form som gjør denne tiden relevant. De første reisehåndbøkene om Norge dukket opp på denne tiden, som jeg skal fortelle mer om utviklingen til nedenfor. Antallet reisebeskrivelser vokste enormt på 1800-tallet sammenlignet med århundrene før. Blant forfattere i vest-Europa endret også sjangeren seg gradvis mot 1800. Opplysningstidens reiseberetninger hadde en *encyklopedisk* stil, med fokus på faktainnsamling og nøkterne beskrivelser. De skulle tjene vitenskapelige formål, og hadde

¹⁴ Fjågesund, *Til Telemark!*, 16.

krav til nøkternhet og objektivitet i skrivemåte.¹⁵ Sjangeren endret seg gradvis mot slutten av 1700-tallet av flere grunner. Mer tilgang på informasjon gjorde at reiseberetningen i stor grad mistet sin vitenskapelige posisjon. Dette førte til en funksjonsendring rundt århundreskiftet. Reiseberetninger skulle nå formidle forfatterens subjektive opplevelse, og ble friere og poetisk. Reiseberetninger ble nærmere skjønnlitteratur enn vitenskap som sjanger.¹⁶ For tyske reiseberetningers del peker Peter Brenner på Johann Wolfgang von Goethes *Italienische Reise* fra 1816 som avgjørende for dette vendepunktet i stil og tema.¹⁷ Under min forskningsperiode er dette landskapet av sjanger reiseberetningene befinner seg i.

Endringene i mengden reisende og infrastrukturen de reiste i er også med på å gjøre min avgrensning fruktbar. Fra hva som var et fåtall utenlandske lystreisende til landet før 1850 økte turistmengden drastisk mot århundreskiftet og fremover. Hasso Spode skriver at i 1900 var det rundt 20 000 turister årlig som kom til Norge, og at antallet økte til rundt 50 000 frem til 1914.¹⁸

Disse forholdene gjør altså at man kan skrive om perioden 1844 til 1914, fordi det er en tid hvor Norge begynte å vokse sterkt i popularitet som reisemål, og fordi reiseberetninger på denne tiden hadde tatt til seg formen som kom til å karakterisere hele perioden. Utviklingen i perioden i infrastruktur og reiser gjør at jeg også skal diskutere tidsdimensjonen i oppgaven, og dette skal jeg gi et overblikk over nedenfor.

Infrastruktur: Noe nytt, oppgraderinger av det meste

Dampskip, jernbane og kanaler er eksempler på tiltak i infrastrukturutvikling som radikalt endret måten folk reiste på i verden og Telemark. Infrastrukturen er sentral som bakteppe for reisen, og var med å påvirke opplevelsen til de reisende, og innholdet i reiseberetningene. Jeg skal gi et overblikk over infrastrukturen de reisende måtte forholde seg til i Telemark i perioden jeg har undersøkt, og vise noen sentrale endringer som foregikk gjennom 1800-tallet.

Vann var hovedfartsåren i Telemark på 1800-tallet og tidligere på grunn av de tallrike sjøene og elvene i området.¹⁹ Reisende ble derfor ofte tatt med på robåter og ferjer under reisene. Den første dampbåten kjørte i Norge fra 1827, men den første av disse båtene kom først i indre Telemark i 1853 på en rute fra Fjærestrand til Tangen i Heddal.²⁰ Gradvis fikk

¹⁵ Hartmann, *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung*, bind 44, *Texte und Untersuchungen*, 61.

¹⁶ Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur*, 275.

¹⁷ Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur*, 276.

¹⁸ Spode, "Nordlandsfahrten", 24.

¹⁹ Skobba, "Gamp og damp", bind 2, *Telemarks Historie*, 83.

²⁰ Skobba, "Gamp og damp", bind 2, *Telemarks Historie*, 88.

flere av de større strekningene dampbåter i Telemark. På Tinnsjøen, som mange av de reisende jeg har undersøkt dro over, gikk dampbåten *Rjukan* i rute fra 1864.²¹ Det andre store grepet i vanntransporten var byggingen av Telemarkskanalen. Første del av den koblet Norsjø til Skien via Løveid sluser og ble åpnet i 1861. Norsjø-Bandak var det neste bindeleddet og bandt områder helt opp til Dalen med havet via omfattende sluser fra Ulefoss til Hogga som sto ferdige i 1892. Sluser og dampbåter var noen av de større grepene i infrastruktur i Telemark, og fikk stor innvirkning på både hvor og hvordan de reisende dro.

Måten man krysset vann på gjennomgikk også en teknologisk utvikling nasjonalt. Vading var det vanlige mange steder, men bruer hadde helt fra før middelalderen blitt bygd i forskjellige materialer. Senere på 1800-tallet kom det stadig flere bruer, og stadig flere i jern, som oftere var designet av utdannede ingeniører.²² Dette leder også over på veibygging, som så en tilsvarende kvantitativ og kvalitativ oppgradering, både nasjonalt og regionalt. For å kvantifisere det mer skriver Skobba at veilengden mellom 1840 til 1895 økte nasjonalt til 27,000 km eller med 77 prosent. I Bratsberg amt økte veilengden med 90 prosent.²³

Veiutviklingen var betydelig nasjonalt, men noen deler av indre Telemark var mindre berørt, til og med senere på århundret. Maristien for eksempel, som skulle binde Vestfjorddalen til Møsvatn, var en dårlig sti frem til den etter mange forsøk ble delvis utbedret i 1895.²⁴ Flere av de utenlandske reisende nevner helt opp til 1900 dårlige veier, veier under bygging, vanskelige vadesteder eller upresise rutetider. Veien over Haukeli til Vestlandet, som flere reisende nevner, sto ferdig i 1889 etter 32 års bygging.²⁵

Selv om jernbanen relativt raskt ble utbygd på landsbasis var bygging i Telemark begrenset i perioden. En jernbane ble åpnet fra Drammen til Kongsberg i 1871, og en til fra Drammen til Skien i 1882.²⁶ En bane ble også bygd av Norsk Hydro mellom Notodden og Rjukan i 1908.²⁷ Jernbane blir derfor en liten del av denne oppgaven. Jeg skal likevel vise hvordan den hadde innvirkning på de reisende, fordi mange tok reisen fra Drammen til Kongsberg som inngang til Telemark, både før og etter jernbanen åpnet. Mye av den senere infrastrukturen jeg har nevnt, særlig jernbanen, var også koblet til industrialiseringen av deler av Telemark som foregikk rundt århundreskiftet 1900. Industribyene Notodden og Rjukan vokste frem på slutten av 1800-tallet for å bosette industriarbeidere. Rjukanfossen, en

²¹ Skobba, "Gamp og damp", bind 2, *Telemarks Historie*, 89.

²² Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 144-145.

²³ Skobba, "Gamp og damp", bind 2, *Telemarks Historie*, 91.

²⁴ Dahl, *Fram til 1920*, bind 1, *Rjukan*, 11-13.

²⁵ Skobba, "Gamp og damp", bind 2, *Telemarks Historie*, 96.

²⁶ Skobba, "Gamp og damp", bind 2, *Telemarks Historie*, 92.

²⁷ Skobba, "Gamp og damp", bind 2, *Telemarks Historie*, 93.

særdeles populær turistattraksjon, ble sammen med flere andre vassdrag bygd om til kraftverk i den samme perioden.

Skyssvesenet: En særegen reisemåte

Skyssvesenet er en form for infrastruktur jeg skal beskrive i litt mer detalj. For som Rogan skriver var det med europeiske øyne et «høyst særpreget kommunikasjonssystem», og er nevnt i omtrent alle utenlandske reiseskildringer om Norge.²⁸ Alle kildene mine tar på et eller annet punkt opp systemet. De måtte jo selv reise med det, og mange var interessert i å forklare det for lesere og andre reisende. Systemet gjennomgikk også endringer gjennom 1800-tallet. Rogan skriver at skysstrafikken gjennomgikk en kvantitativ økning fra 1850-årene, og en overgang fra typen tilsigelsesskyss til faste stasjoner, før en gradvis avvikling fra slutten av 1800-tallet. Den siste skyssruta var i Telemark og ble lagt ned i 1963. Jernbane, mer organiserte reiser, dampbåter og til slutt bilen førte til en gradvis nedgang i behovet for skyssvesenet, og fra 1892 gikk det totale antall stasjoner ned.²⁹

Systemet var en plikt gitt av staten hvor bønder skulle frakte reisende over land og vann fra stasjon til stasjon i et landsdekkende nettverk.³⁰ Tilsigelsesskyss, som var det vanligste frem til 1880-tallet, fungerte på følgende måte: Bønder i et område var organisert i lokale lag i en viss radius, hvor man rullerte på å være ansvarlig for skyssen. Når noen ankom en skyssgård måtte skysskafferer hente den som sto for tur til å skyse. Han måtte hente og spenne for hest og frakte den reisende til neste skyssgård, hvor prosessen gjentok seg.³¹ Skyss fra faste stasjoner innebar at en gård alene tok jobben med skyss, og holdt hest og kjøretøy klart uten ventetid for den reisende, men mot ekstra betalt og vederlag fra bøndene rundt. På starten av 1800-tallet var det lite villighet blant lokale til å organisere faste stasjoner, men av diverse grunner gikk utviklingen på landsbasis mot stadig flere faste stasjoner til slutten av århundret.³²

Tilsigelsesskyss kunne som man kan forstå ut fra systemet innebære mye venting. Skysslagene var også organisert i en omkrets på omtrent 11 kilometer, som også gir inntrykk av ventetiden. Som Rogan skriver varierte også villigheten blant bøndene til å skyse

²⁸ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 155-156.

²⁹ Rogan, *Det gamle skyssstellet*, 225-226.

³⁰ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 156.

³¹ Pronomenet "hen" har gradvis begynt å få innpass i det norske språk, men personlig synes jeg fortsatt det blir utilpass i en tekst som dette. Mitt kildemateriale består i tråd med tiden kun av én kvinnelig forfatter, og ingen andre presenterer seg som noe annet enn menn. Med fare for å fremstå noe arkaisk for ettertiden har jeg dermed valgt å konsekvent bruke "han" som uspesifisert pronomen i teksten, naturligvis ikke på noen måte med intensjonen å sjenere kvinner eller folk som bruker andre pronomen.

³² Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 168-170.

reisende. Det varierte fra sted og tid hvordan skyssplikten ble tolket, som en inntektskilde, eller som en byrde for bøndene.³³ Både skysskafferen, skysskaren og minst en hest måtte jøtas vekk fra arbeidet, og dette var nok en grunn til at det utover 1800-tallet i større grad var barn som gjorde jobben med å frakte reisende.³⁴ Erfaringen blant de reisende jeg har undersøkt varierer sterkt. Noen opplevde det som et effektivt transportsystem, og andre klaget over dobling eller tredobling av priser, og ventetider på opptil fire timer. Skyssen av turister ble derimot etter hvert på 1800-tallet sett på som en lukrativ forretning for enkelte bønder. Noen steder ble lokale etterhvert svært ivrige til å skyss turister på grunn av fri tilgang til å drive privat skyss, og staten innførte krav om løyve på det fra 1893.³⁵ En reisende, Alexander Makowsky, opplevde i 1872 å bli omringet av lokale som ville ta bagasjen hans og tilby frakt da han ankom Vestfjorddalen med dampbåt.³⁶

Jeg skal ofte ta opp skyssvesenet i hoveddelen. For, som Rogan og mange andre forskere skriver, var skyssvesenet organisert på en måte som gjorde at utlendinger kom svært tett innpå de lokale. Denne organiseringen fantes det ikke tilsvarende av på kontinentet, og var en attraksjon i seg selv.³⁷ Venting på gårdene, overnattinger, og reise i følge med skysseren førte til mange inntrykk på de reisende, som dekker en forholdsvis stor del av de fleste reiseberetningene om Norge.³⁸ Utviklingen over tid var her også at gradvis færre nevner skyssvesenet nærmere århundreskiftet. Trolig har dette med overgangen til andre reisemåter, og som nevnt gikk det ut over skyssvesenet. I tillegg må faste skysstasjoner ha vært mer likt det reisende var vant med i hjemlandet, og derfor mindre verdt å nevne. Som Rogan observerte var detaljer om reisen selv nærmest fraværende fra reiseberetninger om reiser på kontinentet på 17- og 1800-tallet.³⁹

Turistinfrastuktur: Et paradoks?

Disse infrastrukturgrepene hjalp med frakt av folk og varer, ikke minst ble infrastrukturen også sett som attraksjoner i seg selv, som skyssvesenet eller ingeniørbragder som slusene opp Telemarkskanalen.⁴⁰ Annen infrastruktur dukket opp, eller den eksisterende ble tilpasset for å

³³ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 203. For mer informasjon om tolkninger av skyssvesenet, se kapitlet i samme bok: *12. Skyssplikt – men også skyssbyrde?* Rogan skrev også sin doktorgradsavhandling om det samme temaet. Se: Rogan, "Plikt, byrde – og inntektskilde? En undersøkelse av skyssvesenet på første halvpart av 1800-tallet".

³⁴ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 167.

³⁵ Rogan, *Det gamle skyssstellet*, 94.

³⁶ Makowsky, *Reiseskizzen aus Norwegen*, 92.

³⁷ Rogan, "Travelling", 243.

³⁸ Rogan, "Travelling", 246.

³⁹ Rogan, "Travelling", 244.

⁴⁰ Skobba, "Gamp og damp", bind 2, *Telemarks Historie*, 96.

ta i mot den stadig voksende strømmen med turister fra Norge og utlandet til Telemark. Dette kan ses på som noe paradoksalt fordi nettopp det at Telemark var lite besøkt var en av attraksjonene som drev folk dit. Uansett ble flere reisende tatt imot og infrastruktur bygd rundt de.

For eksempel grunnla Thomas Heyfte i 1868 Den norske Turistforening. Foreningen kjøpte gården Krokan ved Rjukanfossen, og gjorde den om til gjestgiveri fra 1871.⁴¹ Gjstgiveri og skyssgårder ble noen steder erstattet av hoteller. Krokan gjestgiveri ble bygd om til hotell i 1897. Hotellet gikk derimot konkurs i 1901 på grunn av konkurranse fra Vest-Telemark.⁴² Konkurransen kom fra åpningen av Norsjø-Bandak kanalen, og også Dalen Hotel, som åpnet der i 1894. Rundt kanalen og veiene mot Vestlandet ble det bygd en rekke hoteller i denne perioden for å ta til seg reisende og turister.⁴³ På andre siden av Telemark åpnet det fra 1881 og utover flere hoteller ved Bolkesjø. Skyssgården ved sjøen var tidligere et vanlig stoppested for reisende på vei inn i Telemark, som jeg skal vise til flere ganger blant de tidlige reisende jeg har undersøkt.

Reiselitteratur i form av reiseberetninger, kart og reisehåndbøker kan også tolkes som turistinfrastruktur. Mügge, som utga sin reiseberetning i 1844, skriver at han hadde som eksplisitt mål å hjelpe andre reisende. Han skriver:

Om jeg nå vil oppmuntre til reiser gjennom denne skissen, så vil jeg også gjerne gi den reisende en rettesnor han kan følge gjennom noen bemerkninger som den fremmede ofte finner nødvendig, og som kan gi den letteste og beste reisen. Hvor mange bøker jeg enn leser, savner jeg alltid slike praktisk nyttige opplysninger og tilleggsinformasjon, noe som gjør meg mer villig til å bidra å gjøre andres vei lettere.⁴⁴

Ifølge Rogan var det også stort sett andre landsmenns reiseberetninger utenlandske reisende brukte som veiledning på første halvdel av 1800-tallet.⁴⁵ Særlig de på denne tiden ga ofte informasjon til andre reisende om priser, reiseruter, lokale skikker å ta hensyn til osv. Mange av mine kilder fra den andre halvdel av århundret gjør også det samme. For eksempel er Mügges verk mye nevnt i andre reiseberetninger fra senere på 1800-tallet.

Reisehåndbøker var også en form for infrastruktur som fikk en stor rolle for reiser på andre halvdel av 1800-tallet og videre på 1900-tallet. Noen norske reisehåndbøker var utgitt

⁴¹ Dahl, *Fram til 1920*, bind 1, *Rjukan*, 9-10.

⁴² Dahl, *Fram til 1920*, bind 1, *Rjukan*, 17-18.

⁴³ Skobba, "Gamp og damp", bind 2, *Telemarks Historie*, 97.

⁴⁴ Mügge *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, IX. Min oversettelse. Alle sitater fra primærkildene i denne oppgaven har jeg personlig oversatt. Tysk på 1800-tallet kan fremstå som et tungt språk, med store ordforråd og setninger som kan strekke seg over hele avsnitt. Mitt ønske har med oversettelsene vært å bevare den opprinnelige strukturen og meningen til forfatterne i størst mulig grad. Derfor kan en del av sitatene virke tunge. Jeg anbefaler den språkkyndige å heller lese de originale sitatene på tysk, som jeg har inkludert som vedlegg til oppgaven.

⁴⁵ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 52.

fra slutten av 1700-tallet og begynnelsen på 1800-tallet, med varierende grad av nøyaktighet. Bedre reisehåndbøker kom fra 1840-tallet. De skulle inkludere nyttig informasjon til reisende om for eksempel avstander, skysstakster og veinett. Et midlertidig høydepunkt ble nådd med Yngvar Nielsens bok i flere utgaver fra 1879 til 1915, som hadde høy presisjon og omfattende informasjon.⁴⁶

Som Rogan skriver var disse reisehåndbøkene vel og bra hvis man kunne norsk. For Europeeres del var den første reisehåndboken om Norge engelsk, utgitt av Murray i 1839 under tittelen *A Hand-book for Travellers in Denmark, Norway, Sweden and Russia*.⁴⁷ Denne er referert til i tyske reiseberetninger fra tiden etter. Språkbarrierer var ikke et stort problem for de som var bemidlet nok til å reise til Norge og skrive om det. En stor del av den velutdannede middelklassen og aristokratiet på 17- og 1800-tallet var del av en mer storeuropeisk kultur, og var dermed flerspråklige.⁴⁸ Som med de norske økte de europeiske reisehåndbøkene i kvantitet og kvalitet fra 1840-tallet, hvor mange kom i stadig nyere utgaver ut hele århundret. De siktet seg inn på turister som ønsket veiledning til reisene sine.⁴⁹

Norske og utenlandske reisehåndbøker inkluderte ofte kart over reisemålene som ble mer detaljerte utover århundret. En betydelig milepæl var P.A. Munchs *Kart over det sydlige Norge* som var et svært detaljert kart basert på oppmålinger og innsamlinger fra hans reiser.⁵⁰

En reisehåndbok skal jeg gå gjennom i mer detalj, både på grunn av dens enorme popularitet og fordi jeg har brukt den som kilde: Den tyske Baedeker, mer spesifikt *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark*. Boken som dekker reiser gjennom disse landene kom ut i jevnlige utgaver fra 1879 til 1914.

Baedeker startet med Karl Baedekers bøker om reiser til Rhinen fra 1828, og utviklet seg til et forlag som publiserte bøker om et stort antall reisemål både i og utenfor Europa. Fra starten fikk bøkene godt rykte for å være ryddige, konsekvente og for at de inneholdt gode oversikter. I tillegg var de kjent for å stadig oppdatere reiserutene ettersom teknologisk nyvinning og oppgang i turismen gjorde nye reisemåter tilgjengelige.⁵¹ Utgavene om Norge har nettopp denne karakteristikken, med detaljerte opptegninger av kart, priser og reiseruter. Attraksjonene forfatteren mener det er verdt å se er notert gjennom hele boken. Bøkene endret seg også stadig med nye utgaver, og tok hensyn til de fleste infrastrukturgrepene jeg

⁴⁶ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 51-52.

⁴⁷ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 53.

⁴⁸ Povlsen, "Persistent Patterns", 327-328.

⁴⁹ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 53.

⁵⁰ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 54. På reisen til P.A. Munch over Hardangervidda for kartlegging i 1843 var en av primærkildeforfatterne mine, Theodor Mügge del av reisefølget. Boken til Mügge, *Skizzen aus dem Norden* er fra denne reisen.

⁵¹ Müller, *Die Welt des Baedeker*, 35-38.

har gått gjennom. Dette er hovedgrunnen til at Baedeker-bøkene var dominerende blant tyske og engelske reisende fra 1850-årene og utover.⁵²

Flere forskere tar opp det noe paradoksale med at Telemark, et sted kjent for sin naturskjønnhet, også mottok en enorm turiststrøm og ingeniør- og industriprosjekter nærmest uten sidestykke i Norge på slutten av 1800-tallet. For de reisende jeg har undersøkt sin del var bildet av Telemark som et primitivt sted, nærmest uberørt av europeisk teknologi og sivilisasjon, en viktig grunn for å reise dit i varierende grad gjeldende hele 1800-tallet. At flere og flere reiste dit når Telemark var kjent for å være uberørt førte til en grad av ambivalens blant enkelte reisende. På samme måte fremsto ingeniørbragder og turistinfrastruktur som paradoksalt når Telemark var kjent for å være primitivt.

Fjågesund skriver at mange turister var kritiske til den stadige strømmen av andre turister som de mente ødela idyllen i Telemark. For eksempel Dalen var i 1896 kritisert av den engelskmannen Goodman for å være «populært, dyrt og overfylt», og dermed hadde stedet tapt sin «sjel».⁵³ Skobba skriver derimot som nevnt at flere av grepene i infrastruktur ble attraksjoner i seg selv som ingeniørkunst eller som tilrettelegging for annen turisme.⁵⁴ Diskusjonen om hvordan teknologi og turisme påvirker opplevelsen er som Fjågesund skriver «ei spenning som har prega turistindustrien fram til vår eiga tid.»⁵⁵

Et gjennomgående tema i denne oppgaven blir nettopp det paradoksale ved utviklingen i Telemark. Hvordan endret reisene og oppfatningene til de reisende seg gjennom et århundre med nye reisemåter? Og hvordan formet teknologi og turiststrøm oppfatningene til tyskere som i all hovedsak kom for å se uberørte landskap og folk?

Tyskere, andre folk og de lokale

Kildene mine for denne oppgaven er tyskspråklig reiselitteratur om Norge. Utvalget er basert på språk, kultur og identitet heller enn statsgrenser. Derfor vil folk fra alle tyske områder kunne inngå i undersøkelsen min. Hovedsakelig gjelder dette de tyskspråklige delene av Sveits, områdene som ble innlemmet i Det tyske keiserrike i 1871, i tillegg til de tyske delene av Habsburgmonarkiet, Keiserriket Østerrike og det senere Østerrike-Ungarn.

Denne avgrensingen håndterer en del utfordringer knyttet til å studere Tyskland i denne perioden som gjør at moderne tyske statsgrenser er lite fruktbare å bruke. I tillegg gjennomgikk den tyske delen av Europa politiske omveltninger som gjør at nasjonsgrenser og

⁵² Bruce, "Baedeker: The Perceived 'Inventor' of the Formal Guidebook", 93.

⁵³ Fjågesund, "Telemark sett utanfrå"; bind 2, *Telemarks Historie*, 316.

⁵⁴ Skobba, "Gamp og damp", bind 2, *Telemarks Historie*, 96.

⁵⁵ Fjågesund, "Telemark sett utanfrå"; bind 2, *Telemarks Historie*, 317.

identiteter må ses dynamisk. En av de reisende jeg har undersøkt, August Moritz, illustrerer dette. Han kom fra Stettin i dagens Polen. Da reisebeskrivelsen hans kom ut i 1853 lå byen under kongeriket Preussen, og 18 år senere var byen i Det tyske keiserrike. Ut fra boken har Moritz en minst like sterk prøyssisk identitet som en tysk identitet. Flere identiteter var vanlig for mange av de reisende. Utviklingen av tysk nasjonal identitet var en komplisert prosess, både før og etter opprettelsen av Det tyske keiserrike i 1871. Jansen skriver om kompleksiteten bak tysk nasjonalisme:

For one thing, it was not quite clear to which geographic or ideational entities the developing nationalism should apply: whether the large territorial states, such as Prussia, Bavaria, or Austria, the 'whole of Germany' (which raised a question of borders), or merely some of the 'German' states? Secondly, there were periods between 1740 and 1850 when nationalist thought and culture were on the increase, but also some when they were in decline. The formation of the German nation was a discontinuous process.⁵⁶

På grunn av kompleksiteten i perioden rundt identiteter og nasjonalitet kan jeg ikke sette helt faste rammer på hvor geografiske grenser skal gå. Lignende situasjoner rundt dobbelidentiteter eksisterte også blant den tyske befolkningen i Habsburgmonarkiet, hvor det var mulig å være en "østerriksk tysker" i et multinasjonalt rike.⁵⁷

Det er også vanskelig å avgrense for strengt, fordi det øvre sjiktet av tyskere på 1800-tallet var såpass metropolisk at å bo andre steder enn Tyskland ikke var uvanlig. Heinrich Zeise, som skrev en av reiseberetningene jeg har brukt som kilde, bodde og virket flere år i København som apoteker.⁵⁸ Derfor er også den tyske identiteten ikke noe som kan holdes igjen bare basert på landegrenser.

Det å begrense seg til kun tyskspråklige kilder er derimot noe arbitrært, og mest basert på egen språkkunnskap. Det er ikke utenkelig at en tysker bosatt i Danmark kan ha identifisert seg som tysk, men skrevet på dansk. Heller ikke er det utenkelig at folk bosatt i Alsace-Lorraine, som ble avstått fra Frankrike til Det tyske keiserrike i 1871, kan ha identifisert seg som tysker, men skrevet på fransk.

Forholdet til andre folk

Den kosmopolitiske karakteren til det tyske *Bildungsbürgertum*, det utdannede øvre sjiktet i samfunnet, er også hvorfor ideene jeg presenterer i denne oppgaven må ses i et større perspektiv enn kun det tyske. Mitt fokus på en gruppe gjennom hele teksten kan gi inntrykk av at det er unike tyske ideer som blir presentert, som ikke er min intensjon. Ideene var ofte

⁵⁶ Jansen, "The formation of German Nationalism, 1740-1850", 235-236.

⁵⁷ Rumpler og Wolfram, *1804-1914, Eine Chance für Mitteleuropa*, ukjent bind, *Österreichische Geschichte*, 452.

⁵⁸ Alberti, *Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller*; 600.

del av større europeiske nettverk. Tenkere og filosofer som Jean Jacques Rousseau og Charles-Louis Montesquieu, hvis ideer hadde stor innflytelse på de tyske reisendes interesse for natur og folk i Norge, var begge franske filosofer. Arthur de Gobineau promoterte på 1850-tallet en rasebasert ideologi, som ble populær blant tyskere fra 1890-årene.⁵⁹ Han var også fransk.

På samme måte er det åpenbart at innflytelsesrike tyske tenkere som Goethe eller Heinrich Steffens hadde påvirkning langt utenfor det tyske kulturlivet. Her kan igjen refleksjonene til Johnsen om farene ved lokale studier brukes: generelle oppfatninger kan virke partikulære, og det virkelig partikulære kan fremstå som generelt.⁶⁰ Dette er en svakhet ved slik forskning som jeg og leseren bør ha i tankene. Derfor skal jeg ikke påstå at ideene jeg diskuterer her er unike blant tyskere, eller at de nødvendigvis må ha hatt innflytelse utenfor den tyske verden.

Britiske reisende til Norge kan tjene som eksempel her. Dette er en enda større gruppe reisende som jeg ikke har undersøkt i dybden, men som hadde mange lignende og felles ideer med de tyske. Romantikkens interesse for natur og folk sto også sterkt i den britiske verden på 1800-tallet.⁶¹ Det var også ideer blant briter om et slektskap mellom dem og nordmenn, og et syn på Norge som et slags "museum" for en britisk fortid.⁶²

Disse britiske ideene var svært like de tyske jeg skal diskutere siden begge folkene understrekte et felles "anglosaksisk" slektskap for hele Nord-Europa.⁶³ Et sitat fra Alexander Ziegler, en av de reisende jeg har undersøkt kan illustrere dette. I en kommentar om kolonirikene til de "anglosaksiske rikene" skriver han i 1860: «Men ekspansjonskraften til den anglosaksiske rasen som går ut fra Nordsjøen kjenner ikke lenger noen grenser. Den behersker allerede nå tre verdensdeler, og et belte med germanske folk spenner seg nå rundt hele verden.»⁶⁴ Han inkluderer her briter, tyskere, folk fra Norden og trolig flere folk i samme kategori. På slutten av 1800-tallet var derimot nasjonalistisk oppgang og politisk rivalisering med på å gjøre ideene mer nasjonalt orientert enn tidligere.

Lokale i Telemark og representasjon

I diskusjonen rundt forholdet til andre folk skal jeg også ta opp representasjonen av en sentral gruppe i oppgaven min: Lokalbeboere i Norge og Telemark som de reisende møter og skriver

⁵⁹ See, *Deutsche Germanen-ideologie*, 56.

⁶⁰ Johnsen, "Research on the history of Scandinavian summer and seaside tourism", 253.

⁶¹ Fjågesund og Symes, *The Northern Utopia*, 36-39.

⁶² Fjågesund og Symes, *The Northern Utopia*, 131.

⁶³ Fjågesund og Symes, *The Northern Utopia*, 131.

⁶⁴ Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 6. Min oversettelse.

om. Oppgaven min er sentrert rundt oppfatninger blant de tyskspråklige reisende. De lokale de møter blir dermed presentert gjennom de reisendes tekster, og får ikke selv komme til orde. Dette reiser spørsmål om representasjon av den allmenne befolkningen i lokale studier. Hvem taler for og fremstiller dem?

Ulrike Spring skriver hvordan eliten i henholdsvis Irland og Norge brukte bønder til å representere sine egne saker, for eksempel nasjonalromantikk. Dette ble gjort gjennom å fremstille bøndene på visse måter, og gjennom å tale deres sak for dem.⁶⁵ Lignende analyser kan gjøres om mitt kildemateriale, men her er det derimot tyske reisende som bruker de lokale i Norge. Mange av oppfatningene jeg skal legge frem er basert på de reisendes representasjon av den lokale allmenne befolkningen i Telemark. De reisende fremstiller svært ofte de lokale til å passe med sakene som forfatteren ønsker å promotere. Det gjelder også i dialoger med lokale som i blant står beskrevet i beretningene. Gjennom språkbarrierer og overgangen til tekst er det vanskelig å vite hvor mye av den lokale som faktisk kommer frem i dialogene. Det er vanskelig å vurdere om dialogene er genuine gjenfortellinger, eller brukes for å fremme forfatterens poeng.

Generelt i historie er kildegrunlaget for alminnelige folks oppfatninger stort sett begrenset til hva det øvre sjiktet skrev om dem. Selv om jeg skulle ønske å representere lokale i Telemarks direkte oppfatninger er kildene for dette på 1800-tallet svært begrenset. Rogan illustrerer problemet gjennom kildene om infrastruktur og transport på denne tiden. Han skriver at bønder og andre folks reiser utenom eliten best kan rekonstrueres gjennom en kombinasjon av andre kilder, kvantitative registre og kvalitative tekster som for eksempel reiseberetninger, fordi det finnes lite direkte kilder om dem.⁶⁶ Også om visse typer reisemåter skriver han at kildegrunlaget er manglende. Den vanligste reisemåten til langt ut på 1800-tallet, å gå til fots, er det lite materiale på, skriver Rogan. «Måten har etterlatt seg få spor i kildene. Den blir sjelden omtalt *fordi* den var så selvsagt, men også fordi det var allmuens reisemåte.»⁶⁷ Dette problemet rundt kilder gjør det også vanskelig å kunne representere lokale på deres egne premisser og med deres egne stemmer.

I oppgaven min har jeg bevisst valgt et fokus som ser bort i fra lokales egne oppfatninger. Likevel er det viktig å reflektere over spørsmålet om representasjon i historiske tekster, og hvilke stemmer som får makten til å fremstille andre og tale deres sak. Her kommer det hovedsakelig til å være de tyskspråklige.

⁶⁵ Spring, "Imagining the Irish and Norwegian peasantry around 1900", 75.

⁶⁶ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 86.

⁶⁷ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 41.

1.2. Turister og reisende

I oppgaven har jeg hittil brukt betegnelsene *turist* og *reisende* om mine kildeforfattere og andre reisende til Norge. Betydningen av disse begrepene er ikke gitt i konteksten jeg skriver om, og der er derfor på det rette å forklare min bruk av begrepene. Hovedsakelig skal jeg holde meg til betegnelsen *reisende*. *Turist* og *turisme* kan virke uproblematisk i forhold til vår tids charterreiser, men denne typen reise er stort sett et fenomen etter 1950. Reiser til Norge på 1800-tallet var del av en gryende turistindustri. Men industrien var nettopp dette: gryende.

I min begrepsbruk støtter jeg meg på Fjågesund, som skriver om det samme området og omtrent samme tid som meg, og med et lignende om mer internasjonalt kildegrunnlag: «Denne fremstillingen benytter gjennomgående ordet 'reisende', ettersom 'turist' er en unaturlig benevnelse, i hvert fall for store deler av Telemark, før langt ut i århundret.»⁶⁸ Dette har med måten mange av reisene foregikk på og bakgrunnen for reisene: Ensomme eller i små grupper og overlatt til den samme infrastrukturen som andre reisende. Etter egen vurdering var de også der av varierte grunner, dog sjelden for rekreasjon. Rekreasjon er som jeg skal vise en vanlig måte å definere turisme på, og som gjør det mindre passende å bruke for meg. Jeg har også valgt å være konsekvent med betegnelsen ut min undersøkelsesperiode. Som jeg har vist endret reisemåtene seg gradvis mot slutten av 1800-tallet, men de hadde ifølge Fjågesund «en helt annen karakter enn dagens masseturisme.»⁶⁹ Jeg skal videre vise noen ytterlige grunner til hvorfor jeg ikke synes turistbetegnelsen passer for de reisende jeg har undersøkt.

Uklarhet i forskningslitteraturen rundt turistbetegnelsen

Å bruke betegnelsen *turist* uten nærmere spesifisering kan gi leseren uønskede assosiasjoner. Betegnelsen har en funksjon i forskningslitteraturen, men bare når den er hensiktsmessig definert for forfatterens egen bruk. Det er dermed en del forskjellige definisjoner i bruk i litteraturen som kan være med å problematisere bruken for meg. Rogan gir for eksempel flere definisjoner av turisme som passer med dette. I *Det gamle skysstellet* skriver han først at begrepet frem til 1850 var synonymt med «tilreisande utlending». Han kaller videre økningen av antall reisende som kom til Norge fra 1850 av andre grunner enn oppdagelse og vitenskap for den «første verkelege turistbølgja»⁷⁰ I et annet verk definerer

⁶⁸ Fjågesund, *Til Telemark!*, 16.

⁶⁹ Fjågesund, *Til Telemark!*, 16.

⁷⁰ Rogan, *Det gamle skysstellet*, 124-125.

han turister som de «som faktisk reiste blott av lyst».⁷¹ Definisjonene her er altså litt forskjellig mellom samme forfatter. Cathrine Theodorsen beskriver Mügges beretning fra 1844 å være skrevet i overgangen fra reiser av vitenskapelige grunner til turisme, men gir ingen definisjon av begrepet.⁷² Det virker som hun bruker tapet av vitenskapelige formål som avgrensing.

Formålet for reisen er altså viktig for flere til å definere turisme. Kolbe skriver om noen anerkjente definisjoner av turisme slik:

Den moderna turismen uppstod först under sent 1700- och tidigt 1800-tal, samtidigt som de moderna samhällenas framväxt. Dess rötter ligger visserligen i tidigmoderna resetraditioner, men den skiljer sig från förmoderna reseformer genom att den vilar på idén att turistresan ska vara ändamålsfri, en ren nöjesresa.⁷³

For meg er ikke en formålsrettet definisjon passende. De fleste av forfatterne jeg har undersøkt så ikke sin tur til Telemark som formålsfri, men ga forskjellige grunner for reisene sine: Geologi og annen naturfilosofi, inspirasjon til dikt og bøker. Noen levde av å skrive reiselitteratur. Andre drev politiske undersøkelser og reiste for å undersøke forhold i utlandet. Politikk var et vanlig tema ved reiseberetninger før 1850, skriver Theodorsen.⁷⁴

Dannelse er et annet og mer vagt formål, men også et ofte brukt formål bak 17- og 1800-tallets reiser. Gert Sautermeister definerer det som personlig vekst, og skriver at dette var et vanlig formål bak mange reiser på denne tiden. Sautermeister bruker heller ikke turist eller turisme om denne formen for reiser.⁷⁵ De fleste reiseberetningene jeg har brukt baserer seg på en eller flere av disse grunnene. Ingen av kriteriene utelukker heller ikke at rekreasjon var en del av reisen. Men hvis det skal være kriteriet, kan nærmest alle reiser til enhver tid defineres som turisme.

Et problem med å studere reiseberetninger er også at beretningen i seg selv skaper et formål. Notater, renskrivning og eventuell trykking av en reisebeskrivelse er i seg selv arbeid utenfor rekreasjon. Dette kan skape en skjevforestilling i at man tror alle hadde konkrete formål med reisen. Majoriteten av tilreisende utlendinger skrev ikke reiseberetninger, og det er umulig å spekulere i deres formål. Det er ikke til å utelukke at ren rekreasjon var målet for noen, derimot. En oppgave som fokuserer på reiser på 1800-tallet som fenomen, med et kvantitativt perspektiv tror jeg dermed kunne fått mer nytte av turistbetegnelsen. Jeg bruker dermed også formålsdefinisjonen jeg har presentert her av turisme: En reise med rekreasjon

⁷¹ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 37.

⁷² Theodorsen, "Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge's Travel Writings", 153.

⁷³ Kolbe, "Innledning: Turismhistoria i Norden", 8.

⁷⁴ Theodorsen, "Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge's Travel Writings", 153.

⁷⁵ Sautermeister, "Reiseliteratur als Ausdruck der Epoche", bind 5, *Hansers Sozialgeschichte*, 126-128.

som hovedmål. For meg er derimot ikke turistbetegnelsen treffende for mine kilder, fordi forfatterne selv ikke ser på rekreasjon som deres formål, og fordi reiseberetninger i seg selv utgjør et formål.

Datidens syn og antiturisme

I tillegg til formålsdefinisjonen fra forskningen gjør også kildematerialet mitt selv turistbetegnelsen komplisert å bruke. Mange av forfatterne har gått langt i å nettopp unngå å betegne seg selv som turist. Betegnelsen forekommer sjelden selvrefererende i kildene, da oftest med negative konnotasjoner. Betegnelsen *tourist* kan dermed medvirke til å gjøre ordbruken unødvendig komplisert.

Eksempelvis så bruker Mügge sjelden begrepet, og da stort sett om briter. Han skriver om en britisk medpassasjer som klaget over et opphold i Ystad under båtreisen mot Christiania: «Han var en ekte turist, for han forsto ikke et ord tysk eller dansk, men hadde reist gjennom Tyskland på åtte dager, fra Rhinen til Østersjøen, og ville nå reise over København og Hamburg til London.»⁷⁶ Om denne typen reisende skriver han videre: «Man treffer de overalt, de er uunngåelige, men dessverre er de altfor ofte en plage for alle andre ærlige folk.»⁷⁷ *Tourist* betød ikke nødvendigvis det samme i datidens kontekst. Schiedermaier skriver om opphavet til uttrykket: «Uttrykket 'tourist' [...] dukket først opp i det engelske språket rundt 1800. På tysk og på de skandinaviske språkene betegnet det først også bare den britiske reisende.»⁷⁸

Utenom hans referanser til briter er Mügge sparsommelig med å bruke turist som begrep. Stort sett bruker han *Reisende* eller *Fremde* som betegnelse for folk som reiser til Norge.⁷⁹ De fleste reisebeskrivelsene jeg har undersøkt bruker da også *reisende* om seg selv, og reserverer *tourist* for spesifikke tilfeller. Moritz tok i 1853 det nasjonale perspektivet og bruker utelukkende turist om opplevelsessøkende engelskmenn som tar de vanskelige veiene på reisen. De samme veiene håper han at tyske *Reisende* blir inspirert til å gjøre.⁸⁰

Selv om Fjågesund poengterer at begrepet er mer treffende senere på 1800-tallet, og begrepet ble mer vanlig, var holdningen til begrepet fortsatt omstridt. Walter Niemann klager i sitt samleverk om Norden fra 1909 på at den «moderne turiststrøm» var med å ødelegge

⁷⁶ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 8. Min oversettelse.

⁷⁷ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 8. Min oversettelse.

⁷⁸ Schiedermaier, "Was ist ein Tourist", 73. Min oversettelse.

⁷⁹ For eksempel Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 333.

⁸⁰ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 19.

bondelivet i Norge.⁸¹ Også en annen reisebeskrivelse, Schroeders fra 1904 foretrekker stort sett å bruke begrepet reisende i stedet for turist.⁸²

I tillegg til å vise et annet syn på begrepet kan man legge merke til en viss fiendtlighet blant forfatterne overfor disse "turistene". En diskusjon om forskjellen mellom den moderne turismen og hva man anså som "autentiske" reiser kom tydelig frem på 1800-tallet, og mange av forfatterne som ovenfor så på det som viktig å separere seg fra de allmenne turistene. Mer tilgjengelighet på reiser blant bredere lag av samfunnet i Europa var medvirkende til dette, selv om Norge i hele min periode var et eksklusivt reisemål.⁸³ Müller formulerer dette dilemmaet slik: «Jo mer turismen mister sin eksklusivitet, jo svakere er dens kall.»⁸⁴ Å bevare eksklusiviteten dreide seg om å se verden på en "autentisk" måte, som ikke var tilgjengelig for den allmenne reisende. Dette kan det argumenteres for var en av grunnene til at reiser til Norge ble mer populære på 1800-tallet. Tidligere europeiske reisemål som Alpene, Italia og Frankrike ble mer tilgjengelige for flere og dermed sett som mindre attraktive, som igjen kan ha bidratt til at steder som Norge ble mer populære på 1800-tallet.

Ønsket om å skille seg fra den reisende mengden og dra sin egen vei kalles antiturisme. Rogan skriver at begrepet stammer fra reisende i etterkrigstidens ønske om å separere seg fra masse- og charterturismen. De «vil oppfattes som reisende, ikke som turist» skriver han.⁸⁵ Den samme holdningen var derimot helt klart til stede på 1800-tallet. Ønsket å skille seg fra andre reisende og ikke anse seg som en turist var del av de reisendes selvbevissthet. Rogan refererer også til antituristene som en svært prisbevisst gruppe reisende, hvor alt skal være billigst mulig.⁸⁶ Påfallende med de reisende jeg har undersøkt er at tross deres bakgrunn fra det øvre sjiktet er mange av de også svært prisbevisste. Reisebeskrivelsene florerer av detaljerte oversikter over reisekostnader, kommentarer på høye eller lave prisnivå, eller klager på hva de anser som lureri av utenlandske reisende gjennom urimelig høye priser.

Jeg har valgt å konsekvent bruke den brede betegnelsen *reisende* om forfatterne jeg har undersøkt. Dette er fordi formålsbaserte definisjoner av *turisme* som rekreasjon er lite treffende for mitt kildegrunnlag. Både fordi reisene de foretok ikke faller inn under definisjonene, og fordi de selv ikke så seg som turister. Jeg skal ta i bruk *turisme* der jeg diskuterer reiser i et mer kvantitativt perspektiv, der formål ikke lar seg forklare, og der

⁸¹ Niemann, *Das Nordlandbuch*, 76.

⁸² Schroeder, *Norwegen: das Land der Mitternachtssonne*, bind 1, *Mit Camera und Feder durch die Welt*, VII.

⁸³ Roll-Hansen, "wilhelminske Norgesforestillinger og tysk nasjonal ideologi", 64-65.

⁸⁴ Müller, *Die Welt des Baedeker*, 89. Min oversettelse.

⁸⁵ Rogan, "Traveller chic", 132.

⁸⁶ Rogan, "Traveller chic", 132.

reisene har større grad av organisering og infrastruktur som gjør at de har mer likhetstrekk med de moderne.

1.3. Kildemateriale, metode og forskningslitteratur

Kildematerialet

Målet med undersøkelsen min har som nevnt vært å finne hva tysk reiselitteratur gir av perspektiver om Telemark. Jeg har dermed ikke sett det nødvendig å ta i bruk lokale eller norske kilder i noen stor grad. Primærkildene mine er tysk reiselitteratur, og her skal jeg gi en bedre avklaring av hva denne reiselitteraturen er, hvem forfatterne bak verkene var, og min metodiske tilnærming til denne litteraturen.

I prosessen med å finne reiseberetninger har Eiler Schiøtz *Utlendingers reiser i Norge: en bibliografi* bind 1 og 2 vært fullstendig uvurderlig. Verket inneholder en omfattende liste av utenlandske reiseberetninger om Norge fra 1400-tallet til 1900. Den skal inneholde 2472 titler, hvorav over 300 av dem er tyskspråklige.⁸⁷ Mye av mitt preliminære arbeid gikk ut på å systematisk lese gjennom denne boken for å finne reiseberetninger av forfattere som skrev på tysk, og som besøkte Telemark på sine reiser. Jeg har også lett gjennom databaser på biblioteker på samme måte, men det meste som dukket opp var derimot allerede dekket av Schiøtz. Dette er et klart bevis på hvor grundig hans arbeid var. Kriteriene mine har vært at de må ha vært skrevet innenfor min valgte tidsperiode, og at de må inneholde tekst om Telemark. Gjennom denne seleksjon har 14 reiseberetninger av forskjellig lengde blitt fundamentet for arbeidet mitt.

Forfatterne

Reiseberetningene ble skrevet av folk av varierte bakgrunner. En del var vitenskapsmenn og var i Norge for vitenskapelige formål, som oftest geologi som for eksempel Alexander Makowsky eller J. Rumpf. Heinrich Zeise var som jeg har nevnt apoteker i København. Hermann Richter var prest i Mühlheim. De fleste yrkene er derimot ukjente, og mange av reiseberetningene har nærmest anonyme forfattere.

Andre reisende ser ut til å ha levd av å skrive reiselitteratur. Alexander Ziegler skrev for eksempel, i tillegg til *Meine Reisen im Norden* som jeg har brukt her, *Meine Reise im Orient* om en reise til nettopp den nære Østen. Selv om fokuset mitt er på oppholdet deres i

⁸⁷ Sagmo, "Folk og land i første halvdel av 1800-tallet", 74.

Telemark dro mange av forfatterne andre steder, også i samme beretning. Franz Wallners *Ueber Land und Meer* har som ventet med undertittelen *Reisebilder aus Nord und Süd* deler fra både nord og syd i Europa.

Noen levde også som forfattere av mange typer verk, der reiselitteratur var en av dem. Mügge var en av de mest populære tyske romanforfatterne i sin samtid, og skrev flere populære romaner i tillegg til reiseberetningen jeg har brukt her.⁸⁸

De aller fleste reiste i et følge, men de aller fleste gir også svært lite informasjon om hvem de reiste med. Mügge reiste sammen med ingen ringere enn P.A. Munch på hans reise gjennom Telemark. Albrecht Pancritius skriver at han reiste med en danske. Passarge skriver at han slo følge med en statsmann fra Berlin som i Norge ble tatt for å være rikskansleren av Det tyske keiserrike, Otto von Bismarck. Passarge «solte seg i hans stråler», men medgir at reisen på grunn av dette ble svært dyr.⁸⁹ Resten hadde stort sett et anonymt følge. Forfattere i reiseberetninger på denne tiden bruker ofte pronomenet "vi", men omtaler sjelden andre enn seg selv.⁹⁰ Dette hadde også grunner bak seg, som jeg skal gå gjennom senere.

Alle unntatt én av tekstforfatterne jeg har undersøkt var menn, og dette viser at reiser til Telemark på denne tiden må ha vært en nokså mannsdominert aktivitet. Ida Pfeiffer var den ene kvinnen jeg har funnet en reiseberetning av. Hun gjennomførte flere andre reiser, for eksempel til Palestina. Hun ser ut til å være en som levde av egne midler, eller av å skrive reiselitteratur. Hun var også bevisst på at reisene hennes var uvanlige for en kvinne, og skriver i forordet til beretningen jeg har brukt at hun håper ikke folk dømmer henne for hardt selv om hun er en kvinne som reiser.⁹¹ Flere av reiseberetningene kommer også med advarsler eller kommentarer om kvinners muligheter til å reise til Telemark. Fjågesund skriver likevel at 1800-tallet er en tid hvor en «god del kvinner trosser gamle konvensjoner og viser at de kan ta seg frem like godt som menn.»⁹²

En del har jeg dessverre ikke funnet mer informasjon om enn reiseberetningen de etterlot. Felles for alle de reisende derimot var at de var bemidlede, og tilhørte hva man kaller det utdannede borgerskapet i Europa, *Bildungsbürgertum*, noen tilhørte også aristokratiet. Lese- og skrivekyndigheten illustrerer dette i en tid der få hadde formell utdanning, i tillegg til at de hadde tid og midler til å reise ikke bare til, men også gjennom Norge. Tidlig på 1800-tallet skriver Rogan at det rent hypotetisk ville kostet en norsk jordbruksarbeider

⁸⁸ Theodorsen, "Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge's Travel Writings", 155.

⁸⁹ Passarge, *Sommerfahrten in Norwegen*, bind 1, 104. Min oversettelse.

⁹⁰ Fjågesund, *Til Telemark!*, 133.

⁹¹ Pfeiffer, *Reise nach dem Skandinavischen Norden*, bind 1, V.

⁹² Fjågesund, *Til Telemark!*, 142.

omtrent tre månedslønner å reise fra Christiania til Trondheim med skyss.⁹³ Senere på århundret snakker man ofte om en "demokratisering" av reiser, i at de ble tilgjengelige for bredere lag av samfunnet. Likevel skriver Rogan at det også på slutten av 1800-tallet var : «et tynt toppsjikt av fremmede som hadde råd og tid til å besøke oss.»⁹⁴

Dette har ført til en variert type litteratur. Fra referat til foredrag i geologi til hva som ligner mer på dagboknotater fra en ferie. Noen er fullstendige bøker om lengre reiser. Noen er mer samleverk om Norden med reisen som en måte å strukturere informasjonen på. Lengden varierer dermed også fra noen få sider til det lengste, Ferdinand Krauß' pent illustrerte og informative verk på nesten 1000 sider.

Publikasjonene og de eventuelle salgshallene for tekstene varierer, og alle er det ikke informasjon om. De fleste er bøker som kom i et varierende opplag. Andre er som nevnt bare referater fra foredrag. Andre er korte artikler, trolig hentet fra større magasiner. Noen bøker var svært populære, som Mügges *Skizzen aus dem Norden*. De fleste tekstene er det derimot vanskelig å si mye om populariteten til uten en omfattende undersøkelse av forfatteren og publikasjonene. Det at mange av dem har overlevd som fysiske verker til i dag tyder på at de i det minste ble omsatt i et visst omfang.⁹⁵ Graden av intertekstualitet kan også si noe om dette. Det er derimot få av verkene jeg har undersøkt som nevnes i andre verk, særlig i de senere tekstene. Passarge refererer i sin bok fra 1901 flere ganger til Mügge, men også en annen forfatter som skrev i 1850: Pancritius. Disse skrev alle tre omfattende bøker på flere hundre sider.

Hvor populære verkene var har derimot ikke mer å si for analysen min, fordi det er ideene de kommer med som er sentrale Populariteten til ideene i hjemlandet finnes det belegg for i andre kilder som jeg skal vise til i hoveddelen. Utvalget er dermed et forsøk på å få frem hvordan ideer og de reisendes interesser kommer til uttrykk i reiseberetningene..

Definisjoner av reiselitteratur

Hartmann gir en mye brukt definisjon av reiseberetninger som en fortelling om en reise.⁹⁶ Definisjonen kan dekonstrueres og analyseres nærmere. Carl Thompson for eksempel, diskuterer snevre og vide tolkninger av reiser, og spør om avstand og type reise har noe å si.⁹⁷ Videre viser han hvordan begrepet reiselitteratur har blitt problematisert blant forskere

⁹³ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 38.

⁹⁴ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 325.

⁹⁵ De fleste har jeg funnet på Nasjonalbiblioteket i Oslo.

⁹⁶ Hartmann, *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung*, bind 44, *Texte und Untersuchungen*, 7-8.

⁹⁷ Thompson, *Travel Writing*, 9-10.

tidligere. Noen vil omfatte all type reiselitteratur i samme analyse, mens andre argumenterer for skarpe skiller mellom for eksempel guidebøker og mer subjektive og personlige beretninger. Uansett bruk mener Thompson linjene er uklare og man ikke bør være for fast i avgrensingen.⁹⁸ Jeg skal bevare et skille mellom ulike typer reiselitteratur. Likevel er det ofte hensiktsmessig å diskutere flere typer reiselitteratur sammen. For eksempel har reiseberetninger og reisehåndbøker flere likhetstrekk som gjør det fruktbart å plassere de i samme kategori for drøfting.

For kildematerialet mitt er definisjonen Hartmann bruker helt tilstrekkelig. Å dra fra den tyskspråklige verden til Telemark når dampbåt og jernbane var det mest moderne transportmidlet er helt klart en reise. Og de opp til flere hundre sider lange verkene noen av forfatterne jeg har undersøkt skrev om reisen er også en fortelling. Strukturelt er de ganske like hverandre, selv om temaene varierer. De holder alle en fortellerstil med en tydelig jeg-person og forsøker å gjøre fremstillingene sine kronologiske.

Forskjellige typer reiselitteratur har mange synonymer og er inkludert i mange sjangerbetegnelser som kan virke forvirrende. Thompson introduserer blant annet de engelske begrepene *travel book*, *travelogue*, *travel writing*, *guidebook* og *travel literature*. Noen av disse kan være synonyme eller adskilte, avhengig av brukeren. Jeg har prøvd å forenkle begrepsbruken rundt dette. Hittil i oppgaven er *reiseberetning* og *reisebeskrivelse* blitt brukt om hverandre. Jeg bruker disse synonymt på samme måte som Hartmann gjør i sin forskning.⁹⁹ Dette gjelder de subjektive og personlige tekstene med en klar jeg-person, som også utgjør det meste av kildegrunnet mitt. *Reiselitteratur* brukes overordnet når jeg skriver om flere typer tekster om reiser, som for eksempel reisebeskrivelser og reisehåndbøker samlet. Om annen reiselitteratur skal jeg være spesifikk og forklare bruken når jeg tar de opp.

Sammen med reiseberetninger har jeg som nevnt også undersøkt reisehåndboken Baedeker. I seg selv gir Baedeker innsikt i tyske oppfatninger om reisemåter og attraksjoner i Norge på samme måte som reiseberetninger. I tillegg gir de stadig oppdaterte utgavene også et bilde av endring som det er vanskelig å finne i en reiseberetning, fordi utgavene kan sammenlignes og vise endringer i infrastruktur og attraksjoner over tid. For å få et bilde av endringene har jeg undersøkt flere av disse utgavene: 1879, 1901 og 1914. Utgavene er valgt for å gi noen forskjellige årstall som stillbilder av utviklingen. Målet er å bruke disse som et

⁹⁸ Thompson, *Travel Writing*, 13-27.

⁹⁹ Hartmann, *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung*, bind 44, *Texte und Untersuchungen*, 7.

supplement til reiseberetningene, fordi de kan gi et perspektiv på hvordan opplevelsen for reisende var fra en annen side.

Reisehåndbøker kan også analyseres på en veldig lik måte som reiseberetninger, fordi det er mye overlapp mellom sjangrene: Reiseberetninger kunne også brukes til å veilede reisende før etablerte reisehåndbøker ble utgitt om Norge, gjennom for eksempel severdigheter og anbefalte reiseveier.¹⁰⁰ Mange reisehåndbøker er også en «fortelling om en reise». Informasjonen i Baedeker-bøkene skulle være basert på foretatte reiser. 1879-utgaven om Skandinavia var ifølge innledningen basert på en kombinasjon av observasjoner fra utgiveren selv og bekjente.¹⁰¹ Hovedforskjellen mellom de fleste reiseberetninger og reisehåndbøker er det eksplisitte formålet å gi informasjon til reisende, systematiseringen av reisen og detaljene som gis leseren. Strukturelt er også den vanlige jeg-personen i reiseberetninger byttet ut med rene beskrivelser av reise og steder. Jeg skal derfor analysere reisehåndbøker med mange av de samme metodiske grepene som reiseberetninger.

En observasjon om Baedeker-bøkene som det må gjøres rede for er at svært få av de øvrige reisebeskrivelsene jeg har gått gjennom nevner den overhodet. Dette kan virke rart med tanke på bøkens popularitet, og skulle i verste fall gjøre bøkene overflødige i analysen. Derimot finnes det noen grunner til at de ikke skulle nevnes av forfatterne. Bøkene var uansett populære og mye lest av reisende, og nettopp dette kan være en grunn til at forfattere ikke vil nevne den. Det knytter seg til dilemmaet rundt turister og reisende, og hvordan mange prøvde å skille seg fra mengden. Å ta avstand fra populære reisehåndbøker kan ha vært en av måtene å forsøke å heve seg over den allmenne turist. Fraværet av referanser til Baedeker trenger heller ikke nødvendigvis innebære at de ikke har lest den og blitt påvirket av den i tanker og reiseform.

Metode: Hvordan analysere reiselitteratur

Valg av tilnærmingen til reiselitteratur dreier seg som med mye annet historisk materiale om hva man ønsker å få ut av den. Hartmann presenterer en annen definisjon av reiseberetning brukt i forskning der den defineres som en fortelling om en *virkelig* reise.¹⁰² Dette reiser et nytt spørsmål: Hva har sannhetsverdien i reiseberetningen å si for bruken av dem som kilde? Burde det være et krav at hva som står i dem er sant? Problemet med reiseberetninger som historisk kilde er hva man kan trekke ut fra det som står skrevet av sannhetsverdi. I følge

¹⁰⁰ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 95.

¹⁰¹ Baedeker, *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark* (1879), V.

¹⁰² Hartmann, *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung*, bind 44, *Texte und Untersuchungen*, 8.

Sagmo var problemet rundt sannhet noe som gjorde at reisebeskrivelser tidligere ble lite forsket på fordi man ikke kunne stole på det som sto der.¹⁰³ Dette gjelder for mine kilder også. Det er ikke mulig å avgjøre om alt som står i reiseberetningene er sant eller ikke. Jeg vet heller ikke om alle de reisende jeg skriver om faktisk foretok noen reise til Norge overhodet. Usikkerheten rundt sannhetsverdien var også koblet til sjangerens historie. Når romaner vokste i popularitet kom også reiseberetninger fra slutten av 1700-tallet til å anklages for usannhet på grunn av likheter i sjangrene.¹⁰⁴

Innenfor forskningen på reiselitteratur har det kommet en alternativ tilnærming som fokuserer på hva teksten sier om forfatteren og hans hjemkultur. Det innebærer «å ikke se på reisebeskrivelser som kilder for vår kunnskap om de beskrevne land eller som uttrykk for forfatterens litterære evner, men som belegg for forfatterens tenkemåte og indirekte for mentaliteten i deres hjemland.»¹⁰⁵ Sagmo knytter denne tilnærmingen til antropologen Harbsmeiers artikkel fra 1982: *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen*.¹⁰⁶ Denne måten å se historiske kilder på er likt perspektivet om beretninger og levninger. Reiseberetninger kan ikke uten solid kildekritikk gi god informasjon om norsk natur og kultur som beretning, men kan som levning alltid si noe om forfatteren og hans hjemland.¹⁰⁷

«Fra observasjon eller opplevelse til skrift leder ingen direkte vei. Virkelighet blir alltid formidlet gjennom det observerende og opplevende subjekt, hvorved observatørens forhåndsbestemte virkelighet i hvert tilfelle farger beskrivelsen.»¹⁰⁸ Det er denne tilnærmingen som Sagmo beskriver som jeg skal bruke i analysen. Jeg undersøker hvordan forfatterne fremstiller Telemark basert på deres egen tolkning, ikke som en rekonstruksjon av virkeligheten.

Videre er jeg ute etter hva fremstillingene kan fortelle om de reisende og deres hjemland, heller enn stedet de reiser til. Derfor har jeg prioritert tyskspråklige primærkilder og stort sett ikke tatt i bruk samtidige kilder fra Norge og Telemark i undersøkelsen min. Hvis jeg skal vurdere sannhetsgehalten i et utsagn er det viktigere å spørre hvorfor forfatteren skrev det han skrev, enn om det han skrev stemmer.

Rogan skriver at «reisebeskrivelser er en materialtype som ikke innbyr til kvantitative analyser.»¹⁰⁹ Dette er jeg enig i, og har tatt i bruk hoveddelen av primærkildene mine

¹⁰³ Sagmo, "Folk og land i første halvdel av 1800-tallet", 74.

¹⁰⁴ Hartmann, *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung*, bind 44, *Texte und Untersuchungen*, 62-63.

¹⁰⁵ Sagmo, "Folk og land i første halvdel av 1800-tallet", 75.

¹⁰⁶ Sagmo, "Folk og land i første halvdel av 1800-tallet", 75.

¹⁰⁷ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 92-93.

¹⁰⁸ Sagmo, "Präformation und Wirklichkeit", bind 7, *Imaginatio Borealis*, 159. Min oversettelse.

¹⁰⁹ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 92-93.

kvalitativt. Det betyr at oppgaven min dreier seg om et relativt lite utvalg kilder som skal analyseres i dybden. Problemstillingen min forutsetter også en slik tilnærming.

Det er derimot noen sider hvor det kvantitative hjelper på denne analysen.

Reiseberetninger kan også fungere som et mellomledd mellom den reisendes bakgrunn og stedet han besøker. Sagmo skriver: «En reisebeskrivelse kommer i stand ved at det tomrommet som i utgangspunktet er til stede mellom virkelighetserfaring og skrift fylles ut av de forståelses- og beskrivelsesmønstre som den reisende selv bringer med seg.»¹¹⁰

Reiseberetninger, i det minste når de er fra faktiske reiser, involverer jo et møte som også er med å forme den reisendes perspektiver. På denne måten er den lik Hans-Georg Gadamers hermeneutiske sirkel. Den reisende tar med seg fordommer til stedet han reiser til, hvor han blir påvirket av hva han opplever. Reiseberetningen blir dermed en dialog mellom disse.

Den trykte teksten er nødvendigvis et resultat av noe skrevet etterpå, og igjen etter den hermeneutiske sirkelen kan man regne med at den ferdige reiseberetningen også innebærer bearbeiding av inntrykk i hjemlandet til forfatteren etter reisen, hvor beretningen skrives ferdig. Sagmo viser dette når han skriver at man kan vurdere når på reisen tekster i reiseberetninger er skrevet, basert på meningene. Han mener notater gjort underveis ofte er mindre poetiske, og ofte mer nøytrale eller negative til forhold som beskrives. Tekst skrevet etterpå har en tendens til å romantisere eller overdramatisere forhold.¹¹¹ Jeg er enig i dette perspektivet. Fordi jeg har basert meg på trykte reiseberetninger, og ikke notater er det ofte svært vanskelig å ta stilling til hvor forskjellige deler av tekster kommer fra.

Jeg tar det perspektivet at stedet de reisende dro til var med å påvirke beretningene de skrev. Dette innebærer at noen sider av lokale forhold også blir relevante. Hvordan var utviklingen av jernbane og større veinett med å påvirke de reisendes oppfatninger? Hvordan påvirket den voksende turiststrømmen oppfatninger om Telemark som naturperle? Dette er eksempler på lokale forhold som kan kvantifiseres, og som uunngåelig var med å påvirke oppfatningene de reisende tok med seg i de ferdige reiseberetningene.

Til slutt er måten jeg har lest reiselitteraturen også med på å forme perspektivet jeg kan gi. Når jeg har valgt å fokusere på Telemark har jeg også valgt å fokusere på den delen av reiselitteraturen som tar for seg Telemark. Mange av verkene er som nevnt på flere hundre sider, og kan inkludere reiser til hele Norden. Derfor har mye tekst blitt valgt bort for å kunne lese det relevante i detalj. En fare ved slik lesing er at ikke alle reiseberetninger er strengt kronologiske. Bøker fra denne tiden inneholdt ikke alltid innholdsfortegnelser. Derfor er det

¹¹⁰ Sagmo, "Folk og land i første halvdel av 1800-tallet", 75.

¹¹¹ Sagmo, "Folk og land i første halvdel av 1800-tallet", 78.

fare for at deler som kunne ha vært relevante er blitt oversett. Jeg har derimot også lest litt bredere, og har også tatt med mer allmenne kapitler, forord, introduksjoner og starten på reisene der de er tilgjengelige.

Forskningslitteraturen

«Tyskspråklige reisebeskrivelser om Telemark 1844-1914» er lite utforsket spesifikt. En del av arbeidet mitt har da vært å bruke bredere forskningslitteratur på dette området. En spesifikk undersøkelse som min innebærer å gradvis øke bredden på forskningslitteraturen. Fra forskning på reiser til Telemark, til Norge, til generelle reisemål, og fra forskning på tyskere, til europeiske og globale reisende. Til slutt fra forskningen på reisebeskrivelser fra 1844-1914 til reisebeskrivelser generelt og til reiser, reiselitteratur og turisme generelt. Dermed har jeg tatt for meg et bredt spekter med litteratur for å bygge opp under undersøkelsen.

Dette innebærer også et tverrfaglig utvalg. Særlig litteraturvitere har bidratt til forskningen på reiselitteraturen. Jeg har også tatt i bruk andre områder av historiefaget: Norsk historie og lokalhistorie, kommunikasjon- og sosialhistorie og tysk og europeisk idéhistorie er alle områder som jeg i forskjellig grad har måttet berørt for å sette kildene i kontekst.

Det nasjonale problemet

Forskningen rundt turisme og reiser er som mye av historiefaget ellers preget av nasjonale vinklinger. Reiser er uunngåelig stedsbestemte, både i avreise og ankomst. Og både kilder og forskning har hatt en tendens til å avgrense dette til nasjoner. Arnold Bartons *The Discovery of Norway Abroad* eller Fjågesund og Ruth Symes sin *The Northern Utopia. British Perceptions of Norway in the Nineteenth Century* er eksempler på nasjonale vinklinger i ellers viktige verk innenfor forskningen.

Nasjonaliteten og interessen til forskeren, situeringen, er viktig for valgene som tas i arbeidet. Hva jeg fort fant ut i lesingen av sekundærlitteratur er hvor dominerende britiske reisende har vært i forskningen på reiser til Norge. Fjågesunds verk *The Dream of the North* har vært til stor nytte i arbeidet mitt fordi han har vært bevisst på denne dominansen når han skrev. Han forklarer den slik:

In the post-War period, the Anglo-American research tradition has undoubtedly come to dominate the international academic debate, primarily because English has become the almost all-dominant language of academic discourse. [...] The danger of this development is obviously that the academic activity itself – not just the language in which it is presented – gradually and unnoticeably acquires an Anglo-American

perspective; that, in other words, the variety of academic approaches is reduced. [...] History as perceived by dominant cultures easily becomes history perceived as fact. For a Scandinavian, therefore, the reading of general and representative Anglo-American accounts of western history frequently gives a distinct sense of an Anglo-American dominance that is ultimately biased and unbalanced.¹¹²

Et av resultatene av denne biasen er at generelle betraktninger blant forfattere om reiser og reiselitteratur ofte er basert på britiske reisende. Det betyr ikke at de er uten verdi for forskning på andre enn briter, men det er noe man må ha i tankene. Forfatterens bakgrunn og interesser styrer valget av kilder, som igjen er med på å farge vinklingen. Dette kan naturligvis gå begge veier. Forskningen på tyskere og min utstrakte bruk av tysk litteratur kan gi et overdrevent bilde av mengden og betydningen av tyske reisende til Telemark.

Den britiske dominansen er heller ikke ubegrunnet. Det var absolutt flest briter som besøkte Telemark og Norge generelt.¹¹³ Tyske og engelske reisende hadde også ofte likheter i bakgrunn og perspektiver. Generelle betraktninger og verk som fokuserer på briter gir dermed også verdifulle perspektiver. Jeg er selv ikke fri fra de situeringen og de nasjonale vinklingene, men har prøvd å ta en retning mer fokusert på regioner og språk. Altså fokuserer jeg på Telemark som et eksempel på et innlandsområde. I tillegg fokuserer jeg på tysk språk og kultur heller enn statsgrenser, som ofte kan være anakronistiske eller arbitrære i et historisk perspektiv.

Forskning på reiser

Generell historisk forskning om reiser og turisme gir verdifull bakgrunn om historien bak reiser, men det er begrenset hva bøker om antikke diplomatreiser, pilegrimsferder, britiske oppdagelsesreiser eller dannelsesreiser til europeiske storbyer kan bidra med i forhold til norgesreiser utenom sammenligninger og kontekstualisering. Et nyttig mål i geografisk avgrensede oppgaver er å også undersøke litteratur nærmere området.

For dette formålet er det gjort mye forskning på reiser til Norge som jeg har undersøkt. Mye av det har vært av norske forskere, men en del er også gjort internasjonalt. Fjågesunds *The Dream of the North* har vært sentral her. Boken handler om hele Norden, men som Fjågesund skriver innebærer dette ofte Norge.¹¹⁴ Det viktigste bidraget boken gir i tillegg til at den berører mange temaer innenfor reiser og filosofien rundt dem, er at Fjågesund er svært bevisst på det nasjonale i skrivingen sin. Gruppene han skriver mest om, briter og tyskere, er klart separert gjennom det meste av boken, og blandes bare der det er

¹¹² Fjågesund, *The Dream of the North*, 12.

¹¹³ Fjågesund, "Telemark sett utanfrå", bind 2, *Telemarks Historie*, 311.

¹¹⁴ Fjågesund, *The Dream of the North*, 15.

felleseuropeiske temaer han tar opp. På samme måte er han og Symes sin *The Northern Utopia* nyttig. De har også den samme bevisstheten rundt nasjon og har valgt å fokusere på den britiske opplevelsen. Fordelen med undersøkelsene fra disse bøkene er at briter ikke blir den allmenne turist, og at mer uvanlige perspektiver som det tyske kan tas opp spesifikt. Problemet med hva jeg nevnte er forfattere som trekker generelle betraktninger ut fra briter der det ikke nødvendigvis er rettferdiggjort. Rogan bringer for eksempel i flere verk opp utenlandske reisende, stort sett britiske, uten å spesifisere eller differensiere mellom hvor de reisende kom fra.

Siden reiser til Norge ofte involverer utlendinger er også det internasjonale miljøet betydelig. Wiebke Kolbe og Anders Gustavssons (red.) antologi *Turismhistoria i Norden* har et internasjonalt forfatterskap og et transregionalt fokus. Dette er et viktig bidrag fordi forfatterne er bevisste på den nevnte nasjonale vinklingen, og forsøker å ta et annet perspektiv.

Generell reiseforskning har jeg ikke tatt i bruk mye av. Likevel er det et verk som skiller seg ut her. Wolfgang Schivelbusch tar i *Geschichte der Eisenbahnreise* et mentalitetshistorisk blikk på jernbanereiser. Selv om han ikke nevner Norge skal jeg ofte bruke hans syn på hvordan reisemåten påvirker den reisende for å forklare utviklingen av reiser i Telemark.

Mye av fokuset på verk om reiser til Norge, særlig tyske, ligger på cruiseturismen på Vestlandet og Wilhelm II sine norgesreiser. I forskningen på mer lokale steder sin del lider de av samme problem som den generelle litteraturen, i at reisene til Telemark ikke nødvendigvis foregikk på samme måte eller med de samme reisende. Min bruk av dem er dermed fortsatt begrenset.

Tekster om reiser til Telemark har da vært nyttige til informasjon om det lokale. Fjågesund har også her vært sentral med *Til Telemark! Utlendingers reiser på 1800-tallet*. Dette er en av de arbeidene som har vært nærmest mitt eget i tema, bortsett fra en noe friere tidsavgrensning og en ganske vid krets av reisende. Et av mine egne bidrag til forskningen skal nettopp være å ta opp et snevert område i Norge slik en snever gruppe har sett det. Denne type tekster har jeg ikke funnet i litteraturen i min leting. Fjågesund nevner selv denne mangelen på bidrag fra andre perspektiver enn britiske eller generelle europeiske, og skriver: «I can only hope that scholars with a better background in these cultures will roll up their sleeves and write a better account.»¹¹⁵ Dette var fra tidlig av et av målene med min forskning.

¹¹⁵ Fjågesund, *The Dream of the North*, 12.

Til Telemark! bærer også som mange andre tekster om reiser til Telemark av nordmenn trekk av å være lokalhistorie. Det vil si at den er mest fokusert på hva reisende kan fortelle om Telemarks historie. Andre verk har også de samme trekkene. Fordi reiser og turisme er viktige ledd i Telemarks historie er utenlandske reisende ofte egne avsnitt i slike bøker. Agøy og Schrumpf (red) sin *Telemarks historie 1814-1905* er en slik bok, hvor Fjågesund har et kapittel kalt «Telemark sett utanfrå». Helge Dahls *Rjukan: Fram til 1920* er også en slik bok av lokalhistorisk karakter som også tar opp reisende.

Noen lokalhistoriske verk faller også inn i populærhistorie. Torbjørn Myhre og Helge Songe sin *Lystreiser i Vestfjorddalen* og Songes *Gaustatoppen* er eksempler på disse. De inneholder god informasjon, men manglende kildehenvisninger bak påstander gjør at jeg har måttet lese og bruke de med forsiktighet.

Tidsaspektet i forskningen er noe jeg ikke har berørt, men som for mitt felt har vært ganske lett å forholde seg til. Tiden jeg skriver om involverer overgangen fra enkeltreiser til tidlig masseturisme i store deler av Norge. De historiske verkene jeg har nevnt har også hatt denne overgangen som tema, og i flere verk er den en del av periodiseringen eller kapittelinnvidlingen.¹¹⁶ Det historiske blikket er noe forfatterne stort sett har vært flinke til å opprettholde, og de fleste verker jeg har undersøkt er strukturert kronologisk.

Forskning på reiselitteratur

Forskning på reiselitteratur befinner seg i skjæringsfeltet mellom historie og litteraturvitenskap og har ofte tverrfaglige ambisjoner. Historiefaget består i stor grad i å lese primærkildetekster. Å studere litteraturvitenskapelige tekster mener jeg dermed er av stor nytte for historikere. Motsatt kan litteraturvitere få nytte av å studere historiefaget. Mange litteraturvitere undersøker nettopp historiske tekster, som eldre reiseberetninger eller romaner.

Jeg har tatt denne tilnærmingen selv, og tatt i bruk noe litteraturvitenskapelig forskning. I min lesing av litteraturvitenskapelige tekster har jeg forsøkt å komme så nært på kildematerialet, tysk reiselitteratur, som mulig. Tyskspråklig forskning på dette er stor og tverrfaglig. Generelt er den mye større og mer tverrfaglig enn den norske forskningen. Det meste jeg har tatt i bruk har da vært tyske verker. Svakheten her er at lite av den tyske forskningen tar opp Norge eller Telemark som reisemål, og informasjonen blir da mer generelt om tysk reiselitteratur. Brenners monumentale, om noe eldre verk *Der Reisebericht*

¹¹⁶ For eksempel kapitler i bøkene: Fjågesund, *The Dream of the North: "1830-1880", "1880-1920"*. Agøy og Schrumpf, *1814-1905*, bind 2, *Telemarks Historie: "Døråpneren", "Glanstid", "Turisttrafik"*.

in der deutschen Literatur er sentral med overblikket den gir over forskjellige epoker i tyske reisebeskrivelser. Han nevner derimot overhodet ikke Norge i sin analyse.

I studiet av litteraturvitenskapelige tekster møter en historiker på enkelte problemer, fordi forfatterne til tider er lite historisk orienterte. For litteraturvitenskap innebærer det at forskningen ofte dreier seg rent om teksten i seg selv, og at den kan unnlate å diskutere forfatteren bak verket eller den historiske konteksten til verket.

Også de særegne fagtermene fra litteraturvitenskap har til tider vært utfordrende i lesingen min, men tverrfagligheten er med på å bryte ned denne barrieren. Artikkelsamlingen av Astrid Arndt mfl. (red) *Imagologie des Norden* er en slik bok. Både historikere, litteraturvitere og forskere fra andre fagfelt har vært med på å analysere reiselitteratur her. Boken har også den fordelen for meg at den er orientert rundt Norden.

I reiselitteratur har jeg også vært innom guideboken Baedeker. Susanne Müllers bok *Die Welt des Baedeker* er både et verk om reisehåndboken, og om tysk historie, reiser og kulturelle strømninger. Hun er historiker, men hennes tverrfaglige ambisjoner viser seg også gjennom at hun kaller boken sin *Medienkulturgeschichte* i tittelen. Hun tar også et lignende mentalitetshistorisk perspektiv som Schivelbusch, selv om heller ikke hun tar opp Norge. Litteraturvitenskap som undersøker eldre kilder kommer dermed ikke utenom historie, på samme måte som historikere som undersøker litterære kilder gjør seg selv en bjørnetjeneste ved å utelukke litteraturvitenskapelige tilnærminger.

Annen forskning

I forskningen på reiser er det mange ulike historiske felt å undersøke avhengig av vinklingen man tar på forskningen. Å sette både destinasjonen og de reisende i kontekst er en viktig del av arbeidet med reiser. Forskning som hovedsakelig tar for seg norsk historie har derfor også vært nyttige, ikke minst fordi de ofte ser reiser som del av historien. Rogans bøker *Det gamle skysstellet* og *Mellom tradisjon og modernisering* er eksempler på hvordan reisende kan sette norsk historie i kontekst. Agøy og Schrumpf (red) sin *Telemarks historie 1814-1905* og Dahls *Rjukan* er også strengt tatt norsk og lokal historie, men tar opp mange aspekter rundt infrastruktur, samfunn og reiser som har vært nyttig for meg.

Historien bak de reisende og deres hjemland har også vært viktig i denne analysen. Derfor har brede felt av europeisk historie vært nødvendig å undersøke. Jeg har prøvd å fokusere på tysk historie, men den tyskspråklige verden på 1800-tallet var også del av en felleseuropeisk kultur. Jeg har tatt i bruk det omfattende og flernasjonale samleverket til Helmut Smith (red) *The Oxford Handbook of Modern German History*. Mye av forskningen

min dreier seg også om tysk filosofihistorie. Hvilke ideer var med å drive tyskere til Telemark, og hvilke ideer tok de med seg til området? Gerhard Schulz' *Romantik* har vært nyttig her. Filosofien rundt interessen for natur blir nøye tatt opp i samlingen til Götz Großklaus og Ernst Oldemeier (red.): *Natur als Gegenwelt*. Klaus Bergmanns *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft* forklarer også den samfunnskritiske siden av interessen for natur og tradisjon.

Dette står sentralt til den gryende *germanerideologien*, en ideologi tett knyttet til Norden gjennom tanker om et germansk fellesskap mellom det tyske og det nordiske folk. Et problem for min forskning er at mange bøker forsøker å rette seg spesielt mot å forklare opptakten til den første verdenskrigen og bakgrunnen til det nasjonalsosialistiske regimet som kom etterpå. Dette er ikke tema som jeg skal gå inn på. Germanerideologien og interessen for Norden er av flere grunner knyttet til nasjonalsosialismens fremvekst, men å vise dette er utenfor rekkevidden til min oppgave. En del slike verk har jeg derfor unngått å bruke i mitt arbeid, og har holdt meg til bøker som forsøker holde tysk germanerideologi slik den fortonet seg på 1800-tallet og nasjonalsosialisme separat. Klaus von See har gjort eksemplarisk arbeid på nettopp dette, og hans verk, blant annet *Deutsche Germanen-ideologie* og *Barbar, Germane, Arier* er eksempler på slike.

1.4. Konklusjon og struktur videre

Med denne omfattende innledningen har jeg lagt grunnlaget for hva som skal bli resten av analysen min. Jeg har forklart temaet jeg skal ta for meg: tysk reiselitteratur om Telemark fra 1844 til 1914. Jeg har forklart problemstillingen min: Hvordan og hvorfor utviklet oppfatningene om natur og folk i Telemark seg i den tyskspråklige reiselitteraturen fra 1844 til 1914?

I kapitlene har jeg forklart og drøftet valgene mine nærmere. Gjennom avgrensingen har jeg vist hvorfor jeg har valgt Telemark som område, og også hvordan dette stedet ble tolket i samtiden. Jeg har forklart hvorfor jeg har valgt tidsperioden 1844 til 1914 med fokuset på at særlig den andre halvdel av 1800-tallet var en periode med endringer for Telemark. Jeg har forklart de generelle trekkene i denne endringen. Avgrensningen min til tyskspråklige reisende har jeg forklart og nærmere presisert. Jeg har også vist noen problemer med å ta et så snevert perspektiv i forhold til andre folk som reiste, og også i forhold til representasjonen av lokale i Telemark. Til slutt har jeg forklart bruken min av betegnelsene

turist og reisende og hvorfor jeg konsekvent skal holde meg til *reisende* når jeg refererer til forfatterne jeg har undersøkt.

I den andre delen har jeg gitt et overblikk over de forskjellige forfatterne jeg har undersøkt. Jeg har fortalt og drøftet litt om tekstene de skrev, reiseberetninger, samt annen reiselitteratur. I tillegg har jeg forklart metoden jeg har brukt for å analysere reiselitteraturen. Til slutt har jeg gitt et overblikk over forskningslitteraturen på feltet, og hvordan jeg har tatt den i bruk.

Strukturen videre

De neste to delene av denne oppgaven skal dreie seg om de to temaene natur og folk. Dette er det meste av hva reisen gjennom Telemark handler om i reiseberetningene, og ser ut til å være hovedinteressen til de fleste forfatterne jeg har undersøkt. Temaene for oppgaven er dermed sterkt grunnet i primærkildeforfatternes egne interesser i Telemark.

Naturdelen

I naturdelen er det fascinasjonen over landskapet som de reisende har som går igjen. En interesse for å beskrive det de ser av natur, særlig fjell, fosser og sjøer, det mest voldsomme og største av naturen. Dette er koblet til romantikken og hvilke linser denne retningen ga for å se naturen. De fleste reisende beskriver naturen i dette romantiske "blikket".

Det var ikke en selvfølge at 1800-tallets europeere skulle være interessert i å se natur. Interessen for natur som man finner i Norge har i seg selv en historie, og jeg skal starte med å forklare dens fremvekst på 1700-tallet. I tillegg skal jeg redegjøre for romantikkens rolle i denne fremveksten av naturinteresse.

Jeg skal gi et bilde av hvordan naturinteressen fortonet seg i beskrivelsene i de første 16 årene av perioden jeg har undersøkt. Her skal jeg vise hvordan det romantiske blikket kommer frem blant de reisende gjennom beskrivelsen deres av naturen. Deretter skal jeg se dette i et utviklingsperspektiv. Jeg skal drøfte hvordan måten folk reiste på innvirket deres tolkninger av omgivelsene, og hvilken påvirkning utviklingen av infrastruktur i Telemark senere på 1800-tallet hadde på natursynet og naturopplevelsen til de reisende.

Til slutt i naturdelen skal jeg vise en annen side av beskrivelsene i møtet med natur. Farer og besvær er i en markant del av beskrivelsene forbundet med reisen gjennom Telemark. Jeg skal vise hvordan beskrivelsene av disse kan kobles til det romantiske natursynet. I tillegg kan beskrivelsene ha med Telemarks historie blant utlendinger som et *terra incognita*, et ukjent sted. Farene kan da tolkes gjennom forfatternes syn på seg selv som

nærmest oppdagelsesreisende til et ukjent sted. Dette skal jeg også se i lys av utvikling, og hvordan denne opplevelsen endret seg mot slutten av 1800-tallet.

Folke delen

De lokale i Telemark var den andre store hovedinteressen blant forfatterne, og mye av beretningene er dermed også brukt til å beskrive folkene de møtte i Telemark. Røttene til denne interessen springer ut fra mange av de samme områdene som interessen for natur. Denne delen bygger dermed til en viss grad på naturdelen.

Det første kapitlet skal vise hvordan de reisende kom i kontakt med de lokale gjennom både reisemåtene og gjennom bevisste valg av besøkssteder. Jeg skal vise noen generelle trekk ved hvordan kontakten fortonet seg og noen teoretiske syn rundt beskrivelsenes representasjon. Dette kan ses som et litt mer utfyllende introduksjonskapittel.

I det andre kapitlet skal jeg ta for meg hvordan de reisende var interessert i de lokale innbyggerne i Telemark, i den grad de så dem som uberørte av andre europeere. Dette kapitlet bygger særlig på naturdelen fordi det diskuterer synet på folk i den grad de var ansett å leve i harmoni med naturen. Jeg skal diskutere dette synet i lys av datidens filosofiske retninger som også som med natursynet stammer tilbake til 1700-tallet. Sammen med en interesse for natur fikk europeere også en interesse for folk som levde blant naturen. Dette var både koblet til en kontrast de så mellom det "siviliserte" Europa, og den "primitive" utkanten man regnet Norge som på denne tiden. Romantikken bidro også ikke bare med linser å se natur gjennom, men gjorde også at man rettet blikket mot vanlige folk, først og fremst bøndene og gjeterne i Telemark.

Jeg skal i det siste kapitlet se på den tyske germanerideologien, og hvordan den var koblet til Telemark. Det var en tanke blant nordeuropeiske intellektuelle på 1800-tallet om et bredere germansk slektskap, som nordmenn var ansett å være en del av. I Telemark fant mange av de reisende dermed folk de så som beslektede med dem selv, eller som uberørte bærere av noe "rent germansk". Jeg skal diskutere hvordan denne ideen kommer frem i reiseberetningene.

Kapitlene i folke delen skal også drøfte perspektivene i lys av utvikling. Hvordan påvirket de endrede reiseforholdene de reisendes syn på og møter med de lokale i Telemark? Hvordan utviklet sivilisasjonskritikken og germanerideologien seg i den tyskspråklige verden mot slutten av 1800-tallet, og hvordan fikk dette utløp for beskrivelsene av Telemark?

I valg av struktur har jeg også falt på en lignende tilnærming som Fjågesund tok i *Til Telemark!* ved at jeg har brutt opp reiseberetningenes kronologiske struktur, og heller valgt en

tematisk tilnærming. Dette lar meg diskutere temaer nærmere enn ved en kronologisk tilnærming. Derimot har jeg stort sett bevart kronologien mellom reiseberetninger, gjennom at jeg strukturerer kapitlene rundt utvikling over tid fra 1840-årene til slutten av århundret. Kapitlene er dermed ofte separert i to perioder, der den "tidlige" er 1840-tallet og før til 1860-tallet, og den "sene" er tiden etter dette frem til 1914. Disse vil ikke være helt fastsatte skiller, men har å gjøre med endringer i reiser og infrastruktur som gjør at reisene mot slutten av 1800-tallet skiller seg fra de på midten av århundret.

2. Natursynet i reiselitteraturen

2.1. Natursyn og beskrivelser frem til 1860

«... i Sverige byene (*Stockholm*), kanalene, overhodet det menneskeskape; i Norge naturen».¹¹⁷ Slik forteller reisehåndboken Baedeker hva som var hovedattraksjonene i henholdsvis Sverige og Norge i 1879-utgaven, og viser sammen med utsagnet fra starten av denne oppgaven tydelig hvor de ønsket fokuset skulle være for reisende. Noen forord fra reisebeskrivelser fra 1840- og 50-tallet viser at naturen også tidligere var en viktig del av Norge for reisende: «Kom nå til en natur, så storartet og romantisk, at man forgjeves vil søke den igjen».¹¹⁸ Dette skriver Mügge om Norges natur i 1844. Moritz skriver på samme vis i 1853: «... Norge, hvis naturvidundere og sublime skjønnhet ikke er overtruffet av noen andre land i Europa».¹¹⁹ Gjennom hele perioden jeg har undersøkt var naturen for de aller fleste reisende hovedattraksjonen i Telemark, og er hva denne delen av oppgaven skal handle om. Jeg skal først vise bakgrunnen for naturinteressen, hvorfor europeere fikk en interesse for naturen. Deretter skal jeg vise noen eksempler fra de tidligste av kildene mine på syn på naturen, før jeg går over til å drøfte utviklingen av disse synene i et Telemark i endring.

Bakgrunnen for naturinteressen

Fascinasjonen forfatterne hadde for naturen var godt etablert i perioden jeg har undersøkt. Det var en fascinasjon som vokste gradvis frem i Europa på 1700-tallet. Før dette var det ikke gitt at folk fattet en ren nytelsesbasert interesse for naturen som vi kjenner i dag. Natur var på denne tiden i Europa oftere forbundet med frykt eller ubehag enn beundring og nytelse.¹²⁰ Fra midten av 1700-tallet foregikk det omfattende endringer i europeiske samfunn, og en del av prosessen var at natur for mange fikk en egenverdi som det ikke tidligere hadde hatt. Dette er kompliserte og inngående endringer som ikke lar seg oppsummere. Jeg vil peke på endringer i europeiske samfunn som førte med seg to faktorer viktige for natursyn: En ny oppfatning av landskap og romantikken.

Fjågesund gir en god forklaring der han knytter vendingen rundt natursynet opp til to hovedpunkter: For det første starten på transformasjonen av Europa til moderne industrisamfunn, med større og tettere byer, oppløsning av jordbrukssamfunn til fordel for industri, og nye materialistiske og mekanistiske syn på verden. Det andre hovedpunktet er

¹¹⁷Bædeker, *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark* (1879), XVII. Min oversettelse.

¹¹⁸ Mügge *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, VI. Min oversettelse.

¹¹⁹ Moritz *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 2. Min oversettelse.

¹²⁰ Fjågesund, *The Dream of the North*, 135-139.

spørsmål om det moderne som oppsto som følge av denne transformasjonen. Diskusjoner rundt det moderne og det primitive, tap av naturen eller om forholdet mellom progresjon og tradisjon dukket opp parallelt med denne overgangen,¹²¹ Endringene var naturligvis gradvis, og som diskusjonene rundt det var de på ingen måte ferdige på 1800-tallet.

Nye syn på naturen var også del av disse overgangene. Folk måtte anse å ha tapt naturen før de kunne fatte interesse for den. Dette ble popularisert av den franske filosofen Jean-Jacques Rousseau på 1750-tallet. Han fremmet narrativet om at mennesket opphavelig hadde vært i en naturtilstand, i harmoni og til stede i naturen, men at folk i Europa hadde gått vekk fra dette til å bo i siviliserte samfunn. Resultatet av Rousseaus filosofi var å understreke at denne overgangen var negativ for mennesket. Han så et misforhold mellom det indre mennesket og de ytre omgivelsene, som han dermed mente førte til mye lidelse for folk.¹²² Tanken om at man hadde gått vekk fra naturen gjorde den på en ny måte interessant for europeere. Gjennom å reise gjennom hva de anså som uberørt natur kunne de på et vis oppleve hva de selv hadde tapt.¹²³

Sentralt for naturens nye verdi var også en estetisk del av skiftet, eller en interesse for å se landskap og natur på grunn av en angitt egenverdi.¹²⁴ Et av resultatene var at europeere nå reiste for å oppleve natur og landskap. Som Kolbe skriver: «De flesta turismhistoriker är dock eniga om att turismens uppkomst gick hand i hand med en ny uppfattning av estetik och en annorlunda landskapsuppfattning.»¹²⁵ Mange steder fikk nå en ny verdi som landskap og utsikter. Bildet av landskap fra dette punktet skiller seg fra tidligere, og var med på å danne mange ideer om hvordan natur skulle betraktes.

Dette synet på landskap henger sammen med *romantikk*. Begrepet omfatter mange aspekter av europeisk kultur rundt år 1800, og kan fremstå som tvetydig. Begrepet har forskjellige betydninger og assosiasjoner i dagligtale og vitenskap, i fortid og nåtid, og har forskjellige betydninger i forskjellige disipliner: Litteraturvitenskap, kunsthistorie og musikk har for eksempel alle forskjellige definisjoner og periodiseringer av romantikk.¹²⁶ En forestilling om menneskets kobling til naturen ble inkludert i romantikken. Hovedsakelig var det et fokus på menneskets følelser i møtet med natur som vil prege denne oppgaven.

¹²¹ Fjågesund, *The Dream of the North*, 175-176.

¹²² Gebauer, "Auf der Suche nach der verlorenen Natur", 105.

¹²³ Spørsmålet om mennesker og natur er separate er svært kontroversielt. Det samme er spørsmålet om "uberørt natur" finnes overhodet. Som med mye annet i denne oppgaven vil jeg poengtere at det er oppfatninger blant reisende som skal diskuteres videre, ikke om nordmenn faktisk var i harmoni med naturen, eller om de reisende opplevde uberørt natur i Norge.

¹²⁴ Schulz, *Romantik*, 22.

¹²⁵ Kolbe, "Innledning: Turismhistoria i Norden", 8.

¹²⁶ Schulz, *Romantik*, 7-8.

Den romantiske kulturen i Europa kan ikke løsrives fra samfunnsendringene jeg har nevnt ovenfor, men oppsto heller i kjølvannet av dem. Romantisk naturinteresse er på samme måte tett knyttet til den nye naturinteressen blant europeere.¹²⁷ Romantikken var viktig for å gi den nye interessen et sett med regler og begreper man kunne se naturen på. Mange av disse dukker opp i kildene mine. Hovedtrekket her blir altså at de reisende bringer med seg velutviklede regler og perspektiver som de kunne oppleve naturen gjennom.

En del av naturinteressen hadde også sine røtter i opplysningstidens vitenskapsinteresse. Utforsking og kartlegging av naturen var en del av fascinasjonen for steder man anså som lite besøkt, og reisebeskrivelser var ofte opptatt av å beskrive naturen etter vitenskapelige prinsipper: Geologi, flora og fauna er med i mange reisebeskrivelser.¹²⁸ Dette avtok heller ikke på 1800-tallet. Blant de tyske kildene ble det heller mye overlappende interesser man prøvde å fremstille, og blant de romantiske beskrivelsene var det også mange ramsinger av plante- og dyrearter, steinarter eller målinger av vannstander. Man kan se rester i en del av reiseberetningene på 1800-tallet av en encyklopedisk stil i reisebeskrivelser, også blant forfattere som ikke var i Telemark for vitenskapelige formål.

Andre utløp for naturinteressen

Den nye naturinteressen og landskapsestetikken betød ikke umiddelbart at Norge ble et populært reisemål. Noen andre steder ble utgangspunktet for dette nye natursynet, og var parallelle reisemål samtidig som Norge vokste i popularitet utover på 1800-tallet

Alpene var særlig viktige for dette. Men et par andre steder var også populære reisemål. Lake District i Nord-England ble popularisert av William Wordsworth fra rundt år 1800 for sin naturskjønnhet.¹²⁹ I Tyskland ble Lüneburger Heide, et lite dyrket og brukt landskap i Nordvest-Tyskland et populært reisemål fra 1800 og utover som følge av og i takt med det nye natursynet. Det utviklet seg en egen infrastruktur og marked for turister med veier, guidebøker og utkikkspunkter, som ble oppgradert gjennom hele århundret.¹³⁰ Disse stedene var tilgjengelige og ble populære reisemål for de som hadde muligheten og interessen av å reise for å se hva som nå var ansett som fin natur.

. Rundt skiftet i 1750 gikk fjellene fra gjennomfartsåre til å bli en attraksjon i seg selv, særlig Alpene Dette var grunnet i det nevnte skiftet i natursyn og romantikk. Forskning, oppdagelse og allmenn naturinteresse trakk folk til Alpene, som var med å popularisere dem

¹²⁷ Schulz, *Romantik*, 26, 100.

¹²⁸ Fjågesund, *The Dream of the North*, 184.

¹²⁹ Walton, "British Tourism between Industrialization and Globalization", 119.

¹³⁰ Eichberg, "Stimmung über der Heide", 200-201.

som reisemål. Goethes første reise til Alpene i 1775 og hans beskrivelse av dem var et viktig endringspunkt i tankegangen rundt området. Goethe var også en av de sentrale tenkerne rundt den tyske romantikken, og del av hva som drev den samme utviklingen. Interessen for fjellene kan også trolig dateres tidligere enn Goethes tur, for ifølge han selv hadde guiden hans veiledet reisende der siden 1751.¹³¹

Disse andre stedene er viktige for å sette reiser til Telemark i et bedre perspektiv. Alpene virker å ha vært referanserammen for tyskere som dro til Norge på 1800-tallet. Spode skriver at det var vanlig blant reisende å sammenligne Norge og Alpene gjennom hele århundret.¹³² Det er også flere referanser og sammenligninger med Alpene i mine kilder.

Romantiske naturbeskrivelser i et lite besøkt Telemark, 1844-1860

Det romantiske bildet av naturen var dermed allerede godt etablert ved midten av århundret når perioden for denne oppgaven begynner. Romantikken danner fundamentet for mange av beskrivelsene, og likhetene synes blant annet gjennom begrepsbruk og utvalg av attraksjoner. Jeg skal vise hvordan et romantisk tankesett og persepsjon var med på å styre opplevelsen de reisende hadde av naturen gjennom nettopp beskrivelsen av den. Selv om romantikken går igjen og sjelden lar seg løsrive fra natursynet, skal jeg også vise noen sider som ikke er direkte relatert med den, samt forfattere som ikke var så dypt inn i det romantiske tankesettet.

I dette kapitlet blir også fokuset på tiden 1844 til 1860, før de større infrastrukturgrepene satte sine preg på reisene. Jeg skal vise perspektivene på naturen i denne perioden først, før jeg i neste kapittel skal gå nærmere inn på hvordan endringene senere på århundret påvirket dem.

Beskrivelser og romantiske kategorier

Rjukanfossen, Telemarks største attraksjon på denne tiden, var det reisemålet de fleste jeg har undersøkt siktet etter. Beskrivelsene av fossen er tallrike og likhetene mellom dem illustrerer denne tidens skrivemåte. Mügge beskriver den slik:

Så viser et av de vakreste og merkverdige naturvidundere seg som det er å finne i Norges Fjell, [...] Det er et så storartig skuespill, opphøyd gjennom de vilt romantiske omgivelsene av disse svarte, mektige fjellkulisser av vidunderlig form; gjennom naturens sublim, evig stillhet, hvor det skummende vannet alene lar sitt drønn lyde, som lite lar seg sammenligne med. Man er fortsatt en halvtime fra fossen når man først ser dens røyksøyle.¹³³

¹³¹ Großklaus, "Der Naturtraum des Kulturbürgers", 178.

¹³² Spode, "Nordlandsfahrt", 23.

¹³³ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 345. Min oversettelse.

Foruten å være et typisk eksempel på beskrivelsene av de største attraksjonene viser Mügge også to trekk med reiseberetninger fra denne tiden. Fjågesund skriver at når man ikke hadde moderne redskaper som fotografi og video måtte det visuelle formidles gjennom tekst, der målet var å gi leseren visuelle inntrykk de kunne relatere til.¹³⁴ Reiseberetninger fra denne tiden inneholdt da veldig ofte detaljerte beskrivelser av det forfatteren kunne observere.

Dette kan fremstå som et banalt poeng, men er relevant fordi også beskerens egne opplevelse var viktig å beskrive. Det romantiske natursynet la stor vekt på følelser. Med andre ord hva beskerens indre reaksjon var på møtet med naturen. Forfatterens indre opplevelse og erfaring har dermed en forholdsvis stor plass i reiseberetningene. Det romantiske blikket på natur beskriver Schulz gjennom den innflytelsesrike tenkeren Alexander von Humboldts reisetekster fra 1840-tallet: Det estetiske aspektet ved naturen ble sett i forhold til menneskets refleksjoner rundt den rådende filosofien. Naturen ble tillagt emosjonell verdi ettersom det påvirket mennesker, eller som Schulz skriver: «den ytre natur blir til et speil til indre forløp.»¹³⁵

Resultatet av disse to perspektivene på natur, det visuelle og det emosjonelle, er at mange av beskrivelsene veksler mellom å beskrive utsikten og følelsene den gir forfatteren. Ofte går dette over lengre sekvenser hvis det var en særlig interessant attraksjon som ble beskuet av forfatteren, slik som Rjukanfossen. Eksemplet fra Mügge er bare starten på hans beskrivelse av fossen, som strekker seg over omtrent ti sider hvor han veksler mellom beskrivelse, følelser og anekdoter om andre sider ved fossen. Mügges opplevelse er svært lik mange av de andre sine som reiste til samme sted i årene etter. Pancritius var der i 1850 og vier fem sider til fossen. I Moritz' bok fra 1853 bruker han tre sider. Også Ziegler, som reiste i 1860 bruker fem sider på fossen. Vekslingen mellom objekt og følelser er gjort på samme måte i disse tre også.¹³⁶ Et annet eksempel fra Moritz' reise gjennom Vestfjorddalen viser likheten i beskrivelsene:

I Dale bytter man hestene, og ser over Quito-Elf-Fos, en betydelig slørfoss, og senere på veien til Vo ser man Widavo-Elf-Fos, omtrent 2000 fot høy, i stor skjønnhet kommer den ned på nedsiden av Gausta. Tordnende og brusende bryter Man-Elf seg vei i konstante kaskader og fosser mellom fjellene, og noen slike steder [...] er so skrekkelig vakre, at når vi tenker på dem, kan vi ikke annet enn å skjelve.¹³⁷

¹³⁴ Fjågesund, *Til Telemark!*, 91.

¹³⁵ Schulz, *Romantik*, 98. Min oversettelse.

¹³⁶ For de respektive beskrivelsene av Rjukanfossen, se: Pancritius, *Hägringar*, 287-291. Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 339-341. Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 70-74.

¹³⁷ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 338. Min oversettelse.

Moritz' tekst har sterke likhetstrekk med Mügges, og bruker den samme vekslingen mellom objekt og egne følelser.

Det romantiske blikket på natur innebærer også kategoriseringer av forskjellige landskap. To kategorier de tyske 1800-tallets reisende opererte med var *Schönheit* og *Erhabenheit*. Som Schulz skriver var dette estetiske kvaliteter ment å reflektere filosofiske strømninger i samtiden.¹³⁸ Disse kvalitetene kan oversettes på norsk til det *skjønne* og det *sublime*. Det skjønne er «videre lite, glatt, sart og rent, samtidig som det er preget av en harmonisk variasjon.»¹³⁹ Det sublime kan beskrives som stort, kraftig, bratt, veldig eller fryktinngytende. Mellom disse kommer det *pittoreske*, som beskriver estetisk velkomponert natur, med både *skjønne* og *sublime* egenskaper.¹⁴⁰

Disse kategoriene er ment å beskrive naturen etter både estetiske kvaliteter og følelser det vekker i mennesker. Fjågesund skriver at de estetiske idealene som dannet seg med romantikken og naturinteressen førte til en standardisering av reiseruter og severdigheter.¹⁴¹ Disse dukker opp i reisebeskrivelser og annen litteratur. For Norge generelt dannet det seg standardreiser langs hovedveien fra Oslo til Trondheim via Ringerike etter tyske reisebeskrivelser.¹⁴² Om denne skriver Mügge: «... de fleste reisende tar også bare en rask kort reise på den store veien fra Christiania til Tronhjem og er dermed langt fra den egentlige kjernen i Norge, Vesten.»¹⁴³ Mügge var da også med på å fremme den vanlige ruten til de fleste jeg har undersøkt gjennom Telemark. Fra Kongsberg til Tinnoset via Bolkesjø, deretter over Tinnsjø til Rjukanfossen. Denne reiseruten hadde flere eksempler på sublim natur.

I Telemark var det definitivt en tendens til standardisering av reiser og utsikter, ikke uventet bygget rundt det *sublime*. Rjukanfossen var Bratt, farlig, støyende, og et godt eksempel på det sublime. I mange av beskrivelsene blir beskueren nærmest overveldet av inntrykkene og opplevelsen den gir, adjektivene illustrerer dette. Pfeiffer beskriver fossen når hun ser den i 1845: «Jeg så det enorme fjellet som lukker dalen inne, de enorme vannsøylene som rullet over det, og i midten av fossen støtet de imot de fremragende fjellene».¹⁴⁴ Fokuset er på de store ord som beskriver omgivelsene og hennes reaksjon.

¹³⁸ Schulz, *Romantik*, 98.

¹³⁹ Fjågesund, *Til Telemark!*, 92.

¹⁴⁰ Fjågesund, *Til Telemark!*, 92-93.

¹⁴¹ Fjågesund, *Til Telemark!*, 95.

¹⁴² Pötscher, "Reiseberichte und Reisehandbücher", 61.

¹⁴³ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, VI. Min oversettelse.

¹⁴⁴ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 134. Min oversettelse.

Beskrivelser uten følelser

Også reiseveien inn til Vestfjorddalen byr på flere utsikter som er del av mange reiseberetninger. Særlig fjellene på veien var noe de reisende oppfattet som store og mektige. Noen av beskrivelsene er derimot mindre fokusert på følelseslivet enn de er på utsikten selv. Mügge beskriver for eksempel fjellene han ser fra sitt opphold på Bolkesjø:

... i det disete fjerne strekte mektige fjell seg opp, en vid krans av voldsomme, djerpe masser, som raget glinsende i himmelen. Bleefjeld, Melfjeld og det høyeste av alle, Gausta med sine skarpe dobbelspisser dannet en henrivende fjellutsikt.¹⁴⁵

Det er naturen som stor og mektig Mügge beskriver. Moritz, når han ankommer Vestfjorddalen, skriver om hva som ventet han på en lignende måte:

... et bilde av stor sublimitet og skjønnhet. Venstre, fremragende over alle andre fjell, hever Gausta seg. Fra snødekket strømmer det utallige fosser 2-, 3-, 4000 fot høye. Foran oss en malerivakker, grønn dal innesluttet av høye, skogkledde fjell, som den brusende, brede Man-Elf med flere øyer renner gjennom. Alt opplyst av solen til å bli mye finere enn våre prosaiske penner kan beskrive.¹⁴⁶

Sublim natur og medfølgende adjektiver tar opp mye plass når det er aktuelt i reisen gjennom Telemark. Her er det derimot ikke følelsene til de reisende, men naturen i seg selv som står i fokus. Ikke all natur beskrives derimot gjennom sin emosjonelle innvirkning.

En lengre strekning var reisen over Tinnsjø fra Tinnoset til Vestfjorddalen. Den tok rundt seks timer med robåt og ga de reisende lang tid til å sitte stille og bearbeide landskapet og inntrykket det ga. De veldige fjellene som omgir vannet koblet folk til det sublime: Frykt, overveldelse og en følelse av mystikk preger flere av reiseberetningene. «Kan man ved slike hendelser, slik en vill herlighet ved bredden og slik en lumskhet i det svarte, hemmelighetsfulle element forarge seg over fantasien, når den forteller om slike skrekkelige undere ved Tindsee?»¹⁴⁷ Slik beskriver Mügge reaksjonen sin på vannet og omgivelsene. Moritz beskriver området som et paradisi og kaller fjellsidene pittoreske. «Det er en vill, skrekkelig natur», skriver han videre.¹⁴⁸ Han har derimot ikke frykt forbundet med reisen, og beskriver heller ikke her sine følelser.

Romantikk og emosjonelle ekstremer

Romantikkens fokus på beskuerens emosjonelle reaksjon viser seg også på mer drastiske måter. Visse landskap og opplevelser kunne gå sterkt inn på forfatteren, og føre han inn i

¹⁴⁵ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 299. Min oversettelse.

¹⁴⁶ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 337-338. Min oversettelse.

¹⁴⁷ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 322. Min oversettelse.

¹⁴⁸ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 336. Min oversettelse.

tungsinnede tanker. Eksempler på dette viser hvordan den emosjonelle reaksjonen sto sterkt i hvordan naturen skulle oppleves.

Pfeiffer ble under sin reise sterkt påvirket emosjonelt av forholdene hun møtte, til det melankolske og dystre. Reisen hennes fra Bolkesjø til Tinnsjø tar til seg et svært mystisk preg. Om Follsjå skriver hun: «Spesiell effekt har de dystre skyggene som kaster seg på den speilblanke overflaten fra de granbevokste fjelltoppene.»¹⁴⁹ Hun skriver ikke hvilken effekt det er snakk om, men teksten indikerer at denne delen av turen hadde et "spøkelsesaktig preg". Fordi reiser i Norge går så tregt, skriver hun, har hun tid til å se og betrakte alt rundt henne svært nøye.¹⁵⁰ Fjågesund skriver at romantiske reisende hadde et nærmest panteistisk syn på naturen, hvor den ble besjelet med det guddommelige.¹⁵¹ Denne besjelingen kommer tydelig frem hos Pfeiffer, som viser naturen som noe svært mystisk og nærmest levende. «Selv om regnet allerede den siste milen har vært min uadskillelige følgesvenn, og himmelen fra alle sider ser svært melankolsk på meg».¹⁵² Gråværet og regnet som fulgte henne gjorde at himmelen selv kunne se melankolsk på henne.

Regnet hun opplevde gikk også inn på Pfeiffer emosjonelt på flere vis. Hun beskriver et tett regn som gjorde henne gjennomvåt hele veien fra Tinnsjø til Rjukanfossen, uten noen utsikt for klarere vær.¹⁵³ Over sjøen og gjennom Vestfjorddalen trosser hun været og beundrer ofte landskapet rundt seg på en lignende måte som andre gjorde. Regnet fulgte derimot med henne. Rjukanfossen får hun på grunn av tåke bare sett et øyeblikk og skriver: «Akk! Jeg så et av de sjeldneste, et av de herligste naturvidundere, men jeg så det bare i et øyeblikk; jeg hadde ikke engang tid å hente meg fra overraskelsen ved det første blikket.»¹⁵⁴ Tett tåke senket seg over fossen, og «omga alt i fullstendig natt.»¹⁵⁵ Etter at hun satt to timer og stirret i tåken dro hun bortimot tårevåt tilbake, trist over hvor lite hun fikk sett.

Været var en viktig faktor for Pfeiffers sinnstilstand, men ikke den eneste. Hun reiste også alene uten å kunne språket i Norge, som til tider må ha gitt henne denne melankolske følelsen av ensomhet. Hun nevner knapt samtaler med noen under reisen hennes i Telemark. Forholdene hun møtte kan også ha påvirket henne. Hun beskriver svært ofte dårlige veier og fattigdom blant de lokale, som kan ha dempet humøret ytterligere.

¹⁴⁹ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 127-128. Min oversettelse.

¹⁵⁰ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 128.

¹⁵¹ Fjågesund, *Til Telemark!*, 110.

¹⁵² Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 128. Min oversettelse.

¹⁵³ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 131.

¹⁵⁴ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 134. Min oversettelse.

¹⁵⁵ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 135. Min oversettelse.

Likevel beskriver Pfeiffer selv naturopplevelsen sin som den viktigste faktoren. Hun ble syk med feber etter å ha sett fossen og mener fremfor alt sykdommen var emosjonelt fremdrevet: «Den skrekkelige fukten, kulden, den fullstendige mangelen på næringsmidler, og fremfor alt min bedrøvelse over mitt skuffede håp har angrepet meg så hardt, at jeg ble sengeliggende med et lett feberanfall».¹⁵⁶ Skuffelsen over Rjukanfossen var altså hovedgrunnen til feberen hennes. Naturen og følelsene rundt det hadde for romantikkens folk direkte innvirkning på helsen.

Landskapet i seg selv kunne også være med på å skape en dyster eller melankolsk utsikt for de reisende. Fjågesund skriver at Vest-Telemark på denne tiden var mer utilgjengelig enn Øst-Telemark. Dårlige veier og øde landskap gjorde reisene vanskelige.¹⁵⁷ Svært få jeg har undersøkt på denne tiden reiste vest i Telemark. Pfeiffer var under tidspress og måtte snu ved Rjukanfossen. Ziegler ønsket å reise over Hardangervidda, men ga opp på grunn av en ugunstig årstid og av mangel på en egnet guide. Moritz hadde ikke planer om å dra dit, men anbefaler veien forbi Møsvatn til de som ønsket en lengre, og ifølge han behagelig tur. Zeise reiste i 1848 opp Gaustatoppen, og videre vest til Tuddal, før han reiste ned til Heddal og så tilbake til Kongsberg.

Mügge reiste derimot hele veien over Hardangervidda til Odda og Røldal, og beskriver landskapet som svært øde. «Men her ler ingen, ingen stemme vekker fryden til live, naturen har ingen pust i det stive bryst, en evig stillhet, gravens stillhet, hviler på himmel og jord.»¹⁵⁸ Han beskriver seg flere steder som melankolsk til sinns på grunn av naturen. Dette er det romantiske emosjonelle landskapet satt på spissen. Fjågesund skriver at inntrykkene av det øde landskapet hadde en skremmende, rystende og rensende virkning. Det gamle synet på natur som noe skremmende og destruktivt kommer tilbake i flere beskrivelser av viddene vestover i Telemark.¹⁵⁹ Mügge sliter på fjellet iblant med å sette ord på hva han så, og fokuserer heller på det emosjonelle. Deler på opptil ti sider er forbeholdt refleksjoner over beboerne på fjellet og usikkerheter rundt forholdet mellom mennesket og naturen.¹⁶⁰

Også andre reisende hadde tvetydige tanker om visse sider av naturen de så i Telemark. Hva man anså som øde og livløse landskap satte flere forfattere i uklare eller melankolske tilstander. Zeises reise i det treløse landskapet fra Gaustatoppen til Tuddal i 1846 påvirket hans sinnstilstand: «... hele landskapet bar et trist, melankolsk preg.»¹⁶¹ Dette

¹⁵⁶ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 136. Min oversettelse.

¹⁵⁷ Fjågesund, *Til Telemark!*, 139-141.

¹⁵⁸ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 399. Min oversettelse.

¹⁵⁹ Fjågesund, *Til Telemark!*, 141.

¹⁶⁰ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 371-381, 396-401.

¹⁶¹ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 166. Min oversettelse.

er ukarakteristisk for han, siden han sjelden ellers har annet enn beundring for naturen. Pancritius gikk opp Gaustatoppen og fant ikke utsikten videre beundringsverdig: «Utsikten er skrekkelig øde. Alle toppene til de høye fjellene, ofte langstrekke rygger, er kald, brun stein. De mørke grantrærne langt under bringer også intet liv til til landskapet»,¹⁶² skriver han. Han sammenligner utsikten med den fra Kongens Utsikt over det mer levende kulturlandskapet ved Krokkleven, og gir et langt mer positivt inntrykk av sistnevnte.¹⁶³

Dette viser koblingen mellom de romantisk orienterte og følelsesliv. De reisende gir eksempler på at naturen kunne gjøre dem melankolske, redde eller til og med syke.

Ikke-romantiske perspektiver

Med alt fokus på den romantiske naturen er det et aspekt ved de faktisk romantiske naturbeskrivelsene som må påpekes. Selv om stilen og ordbruken helt klart følger "reglene" for landskapsbeskrivelser, så bruker forfatterne lite av de nevnte begrepene. Ordene *schön*, *erhaben* eller *pittoresk* forekommer relativt sjeldent i kildene, selv om begrepenes betydning ofte gjør det. *Schön* forekommer mest, men later til å være mest brukt som dagens *fin* eller *vakker* heller enn i den spesifikke romantiske betydningen som det motsatte av sublim. I utsagnet til Mügge i starten av kapitlet kaller han Rjukanfossen *schön*. I den romantiske forstand ville det av opplagte grunner vært helt upassende med tanke på fossens egenskaper som stor og kraftig å kalle den med den milde betegnelsen *schön*.

Heller ikke alle skrev med romantikken i fokus. En av de reisende jeg har undersøkt, Zeise, har få romantiske trekk i sin bok, selv om han reiste i 1846 og tok den samme ruten fra Kongsberg til Rjukanfossen som flere andre. Han opplever naturen som fin, men går sjelden til de inderlige beskrivelsene som andre forfattere fra hans tid gjør. «Jeg tok igjen en vogn i Kongsberg, og fór først langs Lougenelf opp en bratt høyde, og da gjennom saftige grønne marker og stumme skoger til Moen, og fra denne stasjonen til Baalkensoe.»¹⁶⁴ Dette skriver Zeise om sin inntreden i Telemark fra Kongsberg. En ganske nøktern beskrivelse, sammenlignet med andre.

Også der Zeise fremmer naturen er det ofte nøkternt, og lite om indre følelsesliv. Om Tinnsjøen skriver han: «Reisen på den herlige Tindsee ble på grunn av lengden trettende; [...] Et praktfullt syn var det når man sto foran fossene som rant ut i sjøen fra fjellveggene.»¹⁶⁵ Ellers handler beskrivelsen hans av sjøen over to sider om problemene han hadde med

¹⁶² Pancritius, *Hägriingar*, 278. Min oversettelse.

¹⁶³ Pancritius, *Hägriingar*, 279.

¹⁶⁴ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 133. Min oversettelse.

¹⁶⁵ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 149-150. Min oversettelse.

overfarten. Zeise bruker også det samme ordet «praktfullt» om Vestfjorddalen når han går gjennom den.¹⁶⁶ Noen dypere beskrivelser gjør han ikke her, men Han gjentar også de samme adjektivene «praktfullt» og «herlig» om Rjukanfossen, men her går også han litt inn på det dypere subjektive, som gir teksten et mer romantisk preg: «Lenge lesket jeg meg med dette praktfulle naturbilde, som fikk alt jeg hadde sett så langt til å forekomme svært lite.»¹⁶⁷ De romantiske beskrivelsene er vanlige, men bruken varierer fra forfatter til forfatter.

Beskrivelsene jeg har vist her gir et bilde av hvordan de fleste så naturen ved midten av 1800-tallet. Det var med romantikken et fokus på følelseslivet og hvordan naturen og omgivelsene påvirket dette. For Telemarks del var det den sublime naturen der den beskrives som fryktinngytende eller som nærmest overveldende for de reisende.

Med dette utgangspunktet skal jeg gå videre til hvordan natursynet utviklet seg med endrede reisemåter frem til 1914.

2.2. Endring og kontinuitet i naturbeskrivelsene, 1860-1914

Hittil i denne delen har jeg holdt meg til perioden før 1860. I dette kapitlet skal jeg heve blikket til slutten av perioden min ved å trekke inn de andre reiseberetningene inn i diskusjonen. Jeg skal se på reiseberetningene i et utviklingsperspektiv gjennom å se på endringer i hvordan reisene foregikk mot slutten av 1800-tallet i forhold til tidligere. Med dette skal jeg drøfte i hvilken grad og hvordan endringene påvirket natursynet i reiseberetningene.

Infrastrukturens påvirkning på natursynet

Telemark gjennomgikk endringer på den andre halvdel av 1800-tallet. Mengden tilreisende vokste sterkt. I tillegg var ny og forbedret infrastruktur med å endre måten folk reiste på, til og i Telemark. Hvilken innvirkning hadde mengden reisende og infrastrukturendringene på natursynet til de reisende? I hvor stor grad påvirket disse inngrepene i reisemåten de reisendes opplevelse av naturen? Jeg skal ta et mentalitetshistorisk perspektiv på infrastrukturen. Dette tilsier at måten folk reiser på har innvirkning på deres ideer og tenkemåter, og i dette tilfellet, på deres natursyn.

Müller skriver for eksempel i *Die Welt des Baedeker* om reisehåndboken Baedekers innflytelse på reisemåte, kulturhistorie og syn på omgivelser. Hun mener reiser bør ses som et

¹⁶⁶ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 150. Min oversettelse.

¹⁶⁷ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 153. Min oversettelse.

medialt Ensemble. «Ethvert blikk på et landskap, en region, en by eller på et kulturelt rom er uadskillelig forbundet med mediet man opplever det *gjennom*.»¹⁶⁸ Mange sider av reisemåte og infrastruktur er med på å styre synet på omgivelsene. Det er dette perspektivet jeg tar. Synet på naturen lar seg ikke skille fra hvor man ser den fra eller hvordan man reiser gjennom den.

Et mentalitetshistorisk blikk på jernbanen

Schivelbusch tar et mentalitetshistorisk blikk på reiser og argumenterer for at utbyggingen av jernbanelinjer i Europa på 1800-tallet var med å radikalt endre måten folk så på tid, rom og landskap. Bak dette ligger det at reisemåten virker inn på måten folk tenkte og så på verden rundt seg. «Tilintetgjørelse av tid og rom, slik lyder toposet som man beskrev jernbanens virkning på i det tidlige 19de århundre.»¹⁶⁹ Dette illustrerer en side av hvordan Schivelbusch mener jernbanen endret folks antatte forhold til omverdenen. Tid og rom endrer seg i reisen når den blir raskere. Den nye reiseformen innebar en annen måte å se geografi og landskap, gjennom rettere linjer gjennom terrenget og en mer markant fjernhet fra omgivelsene.¹⁷⁰ Schivelbusch' poeng er at måten man reiser på medvirker til hvordan man oppfatter verden.

Jernbanen utgjorde en liten del av reisene til Telemark i mine kilder. Det var få passasjerlinjer i Telemark selv på slutten av 1800-tallet. Derimot var tyske reisende godt kjent med jernbanen fra kontinentet, og den kan derfra ha virket inn på deres tanker om reiser generelt. Altså gi de et "jernbaneblikk" på omgivelsene. Mitt perspektiv innebærer også å se Schivelbusch' argument analogisk. Ikke bare jernbanen, men alle måter folk reiser på virker inn på deres syn på omverdenen. Dampbåter og bedre veier og transportmidler som de reisende tok i bruk senere på 1800-tallet skal dermed også ses i dette samme perspektivet.

Drammen-Kongsberg: Fra vogn til kupé

Et konkret eksempel på jernbanens virkning har jeg ikke hentet fra Telemark, men fra veien inn dit. Reiseveien mellom Drammen og Kongsberg ble utvidet med en jernbanestrekning fra 1871. Noen beskrivelser av reisen før og etter dette kan vise likheter og forskjeller i opplevelsen av omgivelsene. Gjennom det mediale ensemblet skal jeg også bruke de samme argumentene rundt jernbanen på andre sider av reisen senere.

¹⁶⁸ Müller, *Die Welt des Baedeker*, 277. Min oversettelse.

¹⁶⁹ Schivelbusch, *Geschichte der Eisenbahnreise*, 35. Min oversettelse.

¹⁷⁰ Schivelbusch, *Geschichte der Eisenbahnreise*, 51-52.

Mügge hadde i 1843 en vognreise på denne strekningen: «Slitsom og besværlig er transporten på den bratt opp- og nedgående veien, som leder gjennom tallrike hevelser og senkninger på bakken, men føreren tar seg alltid tid til å hilse på andre reisende.»¹⁷¹

Bemerkelsesverdig her er den dårlige veien, i tillegg til hilsningene mellom reisende. Mügge tar seg under reisebeskrivelsen også tid til en digresjon om livet i norske tettsteder. Reisen til Kongsberg tar i boken hans dermed opp sju sider.¹⁷² Pfeiffer reiste på lignende vis i 1845 og beskriver over fire sider kulturlandskap og en natur hun anser som ensformig.¹⁷³ 15 år senere reiste Ziegler den samme ruten i en vogn for fire på en vei han beskriver som god. Også han beskriver kulturlandskapet, og nærmere Kongsberg naturen.¹⁷⁴

Beskrivelsene etter jernbanen er på noen områder tilsynelatende like. Makowsky reiste med toget i 1872 og beskriver fortsatt kulturlandskapet. I likhet med Mügge tar han seg tid til en digresjon. I tråd med sin naturvitenskapelige bakgrunn er denne om ulike typer sjøer i Norge.¹⁷⁵ Passarge beskriver i 1901 landskapet som vakkert, men nærmere Kongsberg som «umalerisk». Han ble også kjent med to engelskmenn og en tysk statsråd som han slår følge med videre.¹⁷⁶ To andre reisende, Fresenius og Krauß, nevner at de tok toget til Kongsberg, men skriver ingenting om selve reisen. Andre reiseberetninger jeg har undersøkt, men ikke inkludert her, nevner ikke reisen overhodet. Reisen fra Drammen til Kongsberg er utelatt fra reiseberetninger både før og etter jernbanen.

Noen forskjeller kan man peke på her. Mügges opplevelse av at føreren hilser på alle de reisende han møter lar seg jo ikke gjøre på den samme måten med jernbanen. Passarge ble likevel kjent med flere under togreisen. Reisende både før og etter jernbanen beskriver landskapet de så, eller tar seg tid til en digresjon i teksten. Likhetene er dermed mer fremtredende enn forskjellene ved disse forskjellige reisemåtene. Det tilsier at endringene ikke var så revolusjonerende. Dette kan indikere at Schivelbusch' poeng om ødeleggelse av tid og rom må modereres noe. Tid og rom krympet inn ved at færre nevner reisen i like stor detalj. Overgangen fra det ene synet til det andre virker derimot ikke fullt så brå som Schivelbusch gir inntrykk av.

Schivelbusch mener heller ikke at reisen konkret ble tilintetgjort, men at den endret karakter. Farten og den begrensede utsikten jernbanevognen ga gjorde at man måtte feste

¹⁷¹ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 284. Min oversettelse.

¹⁷² Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 278-285.

¹⁷³ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 119-122.

¹⁷⁴ Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 41-43.

¹⁷⁵ Makowsky, *Reiseskizzen aus Norwegen*, 90-91.

¹⁷⁶ Passarge, *Sommerfahrten in Norwegen*, bind 1, 104-105. Min oversettelse.

blikket på det større ved omgivelsene, mens detaljene i landskapet forsvant forbi.¹⁷⁷ Reiser med eldre transportmidler som vogn, hest eller føtter inneholdt ifølge Schivelbusch ofte detaljerte beskrivelser av omgivelsene, i tillegg til den reisendes egen opplevelse av landskapet.¹⁷⁸ Altså beskuerens reaksjon på landskapet i tråd med det romantiske natursynet.

Schivelbusch mener også endringen innebar en revurdering av landskap. Områder tidligere sett som ensformig eller øde tok til seg en ny verdi med jernbanen. Dette var fordi man kom gjennom dem fortere, og også på grunn av fokuset på det større ved omgivelsene i stedet for detaljene. Utsikter kunne gjennom reisen "smelte sammen" til en. Dette innebar at nye landskap kunne tas med i det estetiske blikket.¹⁷⁹ Pfeiffers beskrivelse av landskapet som ensformig blir dermed mindre relevant senere, fordi den reisende ikke ville tilbrakt nok tid i landskapet til å trekke denne slutningen, men ville heller se hele utsikten i ett.

Hvor i verden man reiser med jernbanen kan også ha mer å si enn hva Schivelbusch gir inntrykk av. Selv om de reisende var kjent med jernbane, kunne det at Norge bød på natur som de ikke var kjent med utenom Alpene, bidra til at det var verdt å beskrive. Et ukjent landskap kan dermed ha vært verdt å beskrive i seg selv, selv om reisemåten var kjent. Rogan ser på noe lignende gjennom at han sammenligner vognreiser i Norge og på kontinentet på 17- og 1800-tallet. Han skriver at mens reisen i Norge nesten alltid beskrives i detalj, var reisen på kontinentet sjelden inkludert overhodet. Rogan argumenterer for at dette har med oppfatningen av Norge som noe radikalt annerledes, både i reisemåte og omgivelser. Selv en lang reise på kontinentet ville derimot ikke by på mye annerledes landskap eller transportmidler enn det den reisende var kjent med hjemme.¹⁸⁰

En mulig forklaring kan gis for togreisen i Norge også. Jernbanelinjer var vel etablert i Tyskland og Europa på 1860-tallet og utover, og ville vært en vant reisemåte for de jeg har undersøkt. Både reisemåten og hvor eksotiske omgivelsene er dikterer plassen det skal ha i beskrivelsen, ikke bare reisemåten. Utsikten og stasjonsopplevelsene man fikk i Norge kan dermed ha vært av større betydning enn selve reisemåten for beskrivelsene.

Kontinuitet var også med å prege utviklingen av reisene på 1800-tallet, og kan være med å forklare beskrivelsene fra jernbanevognene. Müller skriver at damptransport ikke betød enden på romantikken. «Også forfattere og illustratører av fullstendig romantiske reiseberetninger benyttet seg av jernbane og dampbåter.»¹⁸¹ De som tok jernbanen i Norge

¹⁷⁷ Schivelbusch, *Geschichte der Eisenbahnreise*, 54.

¹⁷⁸ Schivelbusch, *Geschichte der Eisenbahnreise*, 51.

¹⁷⁹ Schivelbusch, *Geschichte der Eisenbahnreise*, 58.

¹⁸⁰ Rogan, "Travelling", 243-245.

¹⁸¹ Müller, *Die Welt des Baedeker*, 123. Min oversettelse.

kunne også være romantisk orienterte reisende, med interesse av å beskrive de samme trekkene ved landskapene, og ha de samme opplevelsene. Dette har også med reiseberetningers intertekstualitet å gjøre. Mange hadde lest de eldre reiseberetningene fra tiden før jernbanen. Selv om reisemåten endret seg var det ikke en selvfølge at beskrivelsene skulle gjøre det i samme tempo.

Målet med dette er ikke å avfeie Schivelbusch' argument. Jernbanen hadde åpenbart innflytelse på hvordan folk reiste og tenkte om reiser. Jeg skal vise at jernbanen ikke var alene om å ha denne innflytelsen. Andre sider ved reisemåten bidro også til å endre oppfatninger. Jernbaneeksemplet illustrerer også kontinuitet som en side av beretningene tross endrede reisemåter, som jeg skal ta videre i analysen senere.

Dampskip som parallel til jernbane

Schivelbusch og hans syn på jernbanen blir mer relevant for Telemark dersom man bruker hans argumenter på andre typer infrastruktur. Jernbanen kan med litt fantasi ses som et landbasert motstykke til dampbåtene. Dette var en reisemåte som gikk dypt inn i Telemark gjennom mange gods- og passasjerlinjer over de fleste store sjøene og vassdragene, og var i større grad med på å åpne nye reiseveier og endre reisemåter i Telemark enn jernbanen.

Richter er en av de jeg har undersøkt som reiste på dampbåtcruse fra Skien til Dalen i 1893. Beskrivelsen hans gir inntrykk av et nytt syn på landskap mer i tråd med Schivelbusch. Når båten nærmer seg Dalen skriver han: «Nå går det videre, tregere, opp og ned fjell, gjennom fjell og pass, på brusende vann og brusende fosser, på bedårende sjøer og gjennom milelange skoger og forbi enkelte små, spredte boplasser eller kirker».¹⁸² Reisen hans med skipet gir et inntrykk av severdigheter, natur og landskap som noe han passerer forbi, og som fort gir han mange visuelle inntrykk. Den langsomme observeringen og emosjonelle reaksjon mange av de eldre beretningene har av landskapet mangler. Schivelbusch kaller den typen observasjon som Richter gjør det *Panoramiske blikk*. Blikket innebærer på grunn av farten og en begrenset utsikt at landskap blir tolket som en serie utsikter beskueren gjør om til et overblikk.¹⁸³ Landskapet Richter beskriver går svært fort forbi, og teksten bærer mer preg av å beskrive en enkelt utsikt med mange elementer enn en lang reise forbi varierte landskap. Dette er særlig aktuelt fordi denne korte beskrivelsen er ment å dekke utsikten for hele hans reise fra Skien til Dalen.

¹⁸² Richter, *Drei Sonntage auf den norwegischen Fjords*, 6. Min oversettelse.

¹⁸³ Schivelbusch, *Geschichte der Eisenbahnreise*, 59-60.

Omfortolkningen av landskap som Schivelbusch beskriver kan også brukes her. Fjågesund beskriver flere reiser til Dalen før kanalen og dampbåtene, men ingen jeg har undersøkt tok denne turen før kanalen ble ferdig i 1892.¹⁸⁴ En reise som den fra Flåvatn til Dalen i Bandak ville tatt flere opptil dager i utsatt sjø før dampbåten.¹⁸⁵ Landskapet i disse sjøene åpnet seg dermed på en ny måte for reisende etter at dampbåtene og slusene gjorde det mulig å ta det *panoramiske blikket*. Den gamle reisemåten og landskapsforståelsen var ikke på samme måte i stand til å ta til seg dette stedet som dampbåtene gjorde.

Reisen fra Tinnoset til Vestfjorddalen ble derimot som jeg har vist gjort av flere før dampbåten kom i 1864. Noen sammenligninger gir et inntrykk av hvordan overgangen fra en åpen robåt til dampbåt endret oppfatninger og opplevelsen. Makowsky tok dampbåten i 1872 og beskriver fjellene rundt sjøen, men lite annet.¹⁸⁶ Wallner reiste fra Tinnoset til Vestfjorddalen, men som med reisen fra Drammen til Kongsberg nevner han ikke overfarten overhodet. Fresenius tok også dampbåt i 1895. Han beskriver som Makowsky også fjellene rundt, men bruker like mye plass på å beskrive middagen han spiste ombord på båten.¹⁸⁷

Forskjellene her fra de eldre beretningene er klare. Den emosjonelle tilknytningen er borte. De reisende har ikke samme reaksjon på naturen som fryktelig eller overveldende, men beskriver fjellene og vannet nøkternt. Dette har trolig med den begrensede fysiske koblingen til omgivelsene å gjøre. Følelsen av å være liten og utsatt i møtet med enorme naturkrefter er ikke til stede i samme grad. Omjusteringen av de fysiske omgivelsene er nærmest komplett med Fresenius når han har muligheten til å spise middag på båten mens han nyter utsikten. Schivelbusch ser på dette som et fenomen med jernbanen som også er aktuelt for dampbåten. Når folk ble frigjort fra selve reisen kunne de gjøre andre ting, som for eksempel å lese. Reisen ble da bare en utsikt man kunne beskue ved anledning eller etter eget ønske.¹⁸⁸ Reisende i tiden før dampbåten hadde ikke denne friheten og tok seg også ofte tid til digresjoner eller refleksjoner i teksten under reisen over Tinnsjø. For eksempel nevner flere en historie de fikk høre om en prest som ble værfast på en odde ved sjøen i tre dager etter en reise fra en kirke.¹⁸⁹ Disse digresjonene er stort sett fraværende fra de senere beretningene om overfarten.

¹⁸⁴ Fjågesund, *Til Telemark!*, 143-144.

¹⁸⁵ Basert på en antakelse. Reisen fra Tinnoset til Vestfjorddalen er omtrent 30 kilometer, og ble vanligvis beregnet til rundt 6 timer med robåt. Flåbygd kirke i Flåvatn til Dalen i Bandak er derimot en reise på omtrent 60 kilometer.

¹⁸⁶ Makowsky, *Reiseskizzen aus Norwegen*, 92.

¹⁸⁷ Fresenius, *Norwegische Reisebilder*, 19.

¹⁸⁸ Schivelbusch, *Geschichte der Eisenbahnreise*, 65.

¹⁸⁹ Se for eksempel: Pancritius, *Hägringar*, 269.

Unntaket fra disse er Passarge, som dro over vannet på 1870-tallet.¹⁹⁰ Han opplevde uvær ved sjøen, og nevner det. Båten han skulle ta, D/S Rjukan, gikk ikke på søndager, som var dagen han ankom Tinnoset. Han stolte heller ikke på båtens sjødyktighet på grunn av en «heftig nordavind» over sjøen.¹⁹¹ Det endte med at noen andre dro og hentet båten og fikk den til å gå samme dag. Passarge nevner lite om været etterpå, bortsett fra at sjøen skummet. Han forteller også historien om den værfaste presten. Ellers beskriver han kort omgivelsene som et «vakkert fjellsceneri».¹⁹² Likhetstrekkene med de eldre tekstene røper også forskjeller. Han beskriver ingen frykt rundt fjellene eller været han opplever. Han var ikke i en utsatt robåt, men i en motorisert dampbåt. Historien om presten hørte han fra styrmannen, mens mange av de tidligere hørte den fra roerne. Intertekstualitet kan også forklare hvorfor Passarges tekst ligner de eldre. Han refererer til flere eldre reiseberetninger i teksten sin.¹⁹³ Han nevner Pancritius ved Tinnsjø og reflekterer over at han opplevde lignende vær som seg selv.¹⁹⁴

Endrede forutsetninger

Det *mediale ensemble* som Müller beskriver er ment å vise infrastrukturens påvirkning på landskapsoppfatninger. Ikke bare endret det som jeg har nevnt verdsettingen av landskap. I Telemark var i tillegg til dampbåter bedre veier og mer tilrettelagte boforhold med å gjøre steder som Rjukan lettere tilgjengelig. Infrastrukturen var også med på å åpne nye steder i Vest-Telemark for den større strømmen av turister. Dahl skriver at Bandak-kanalens åpning i 1892, en ny vei over Haukeli og et hotell og sanatorium ved Tuddal var med på å dra mye av trafikken som tidligere gikk til Vestfjorddalen over til Vest-Telemark.¹⁹⁵

En sammenligning av noen utgaver av Baedekers reisehåndbok kan illustrere dette. Baedeker bøkene var en populær reisehåndbok på andre halvdel av 1800-tallet, og bokens innflytelse kan si noe om hva reisende verdsatte av severdigheter og attraksjoner. Den er en side av Müllers *mediale ensemble*, et medium som er med å styre den reisendes syn på verden.

Bøkene gir et bilde av skiftet vestover som Dahl beskriver når man ser på beskrivelsen av Rjukanfossen mellom utgaver. Den første utgaven om Norge fra 1879

¹⁹⁰ Passarge gjorde flere reiser til Norge i 1877, 1878, 1880 og 1893. Han skriver ikke hvem av reisene han dro til Vestfjorddalen, men indikerer at det var en av de tidligere.

¹⁹¹ Passarge, *Sommerfarten in Norwegen*, bind 1, 108. Min oversettelse.

¹⁹² Passarge, *Sommerfarten in Norwegen*, bind 1, 109. Min oversettelse.

¹⁹³ For eksempel så han Mügges signatur i en gjestebok på Haukelisetet. Se: Passarge, *Sommerfarten in Norwegen*, bind 2, 296.

¹⁹⁴ Passarge, *Sommerfarten in Norwegen*, bind 1, 108-109.

¹⁹⁵ Dahl, *Fram til 1920*, bind 1, Rjukan, 18.

beskriver ankomsten til fossen slik: «... hvor plutselig den mektige **Rjukanfos (den rykende foss) viser seg, [...] tross avstanden fra utsiktspunktet, [...] er inntrykket voldsomt.»¹⁹⁶ I 1901-utgaven står det kun dette: «... [hotellet] Fosso, med praktfull utsikt til den mektige *Rjukanfos (rykende foss).»¹⁹⁷ Beskrivelsen har ikke den samme tyngden som den tidligere. I 1914-utgaven er fossen lagt i rør for industrien, og beskrives kun slik: «Gjennom leggingen av den ovenfornevnte tunnelen har fossen for det meste blitt tappet for sitt vann.»¹⁹⁸ Stjernene i teksten ovenfor viser også verdsettelsen. Baedeker rangerte attraksjoner etter et stjernesystem, hvor det de mente var viktig å få med seg fikk en stjerne, og det enda mer severdige fikk to. Rjukanfossen hadde i 1879-utgaven to stjerner og i 1914 ingen. Det at den også falt fra to til en stjerne i 1901-utgaven, også før industrien, tyder på en revurdering av attraksjoner blant Baedeker. Kanskje dette var til fordel for en oppvurdering av Vest-Telemark. Hovedattraksjonene ved Norsjø-Bandak kanalen, som Vrangfoss sluser, Bandak og Dalen Hotel hadde en stjerne i 1901-utgaven.

Tap av nærhet til naturen

Andre sider av infrastrukturen gikk også gjennom endring. Flere og bedre veier, oppbygging av gjestgiveri og hoteller, mer organisert skyss, samt mer tilreisende som tok alt dette i bruk.. Alle disse formene for infrastruktur var med å styre reisendes oppfatninger av tid og rom. Jeg skal vise at naturinteressen besto, men at forutsetningen for å oppleve naturen gradvis endret seg. Som jeg har skrevet om jernbane og dampbåt var disse andre grepene også med på å endre den fysiske kontakten med omgivelsene, og redusere den emosjonelle reaksjonen de romantiske reisende hadde i møtet med naturen.

Allerede reisen fra Kongsberg til Tinnoset illustrerer forskjeller fra 1840-tallet til 30 år senere. Fjågesund skriver at flere reisende opplevde veien til Bolkesjø som dyster eller uhyggelig.¹⁹⁹ Pfeiffer har jeg selv skrevet var svært melankolsk i dette området. Andre kom i dype tanker langs denne og andre strekninger. Utsikten fra Bolkesjø skriver også Fjågesund folk så med «overstrømmende begeistring».²⁰⁰ Mügge bruker lang tid på å beskrive både utsiktene fra reisen til Tinnoset, men også omgivelsene rundt Bolkesjø, som han måtte overnatte ved.

¹⁹⁶ Baedeker, *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark* (1879), 169-170. Min oversettelse.

¹⁹⁷ Baedeker, *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark* (1901), 220. Min oversettelse.

¹⁹⁸ Baedeker *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark* (1914), 244. Min oversettelse.

¹⁹⁹ Fjågesund, *Til Telemark!*, 108.

²⁰⁰ Fjågesund, *Til Telemark!*, 108.

Reisen fra Kongsberg til Tinnoset er i senere beskrivelser utelatt eller bare kort beskrevet, til fordel for å komme raskere til høydepunktene ved turen i Vestfjorddalen. Wallner reiste til Telemark i 1874 og er ofte kortfattet i beskrivelsene. Han lar reisen fra Kongsberg til Vestfjorddalen smelte sammen fullstendig. På et punkt skriver han: «gjennom milelange, folketomme urskoger, hvor bare sjelden et malerisk blokkhus [Blockhaus] påviser et levende vesen».²⁰¹ Det er derimot svært uklart hvilke steder han mener. Makowsky var under tidspress fordi dampbåten over Tinnsjø kun gikk en gang i uken. Han valgte derfor å foreta reisen fra Kongsberg til Tinnoset på natten, og beskriver lite av denne delen av reisen.²⁰² Han skriver han måtte dra i en udekt karjol. Dette er i kontrast med Pfeiffer, som måtte forlate vognen og stige til hest for å i det hele tatt komme frem på veien mot Tinnoset.

Fresenius beskriver reisen, men gir ingen beskrivelse av naturen utenom at ferden gikk «oppad, nedad», og en solnedgang ved Bolkesjø. En større del av beskrivelsen hans av Bolkesjø er viet til det «prektige nye sanatoriet» der han overnattet og middagen han spiste der.²⁰³ Mügge derimot bodde på en skyssgård ved sjøen og brukte deler av dagen på å ligge i gresset utenfor og betrakte naturen: «... solen skinner stråler mellom mørke regnskyer. Der nede lå den trekantede sjøen mellom steinene og den dystre skogen, som strakte seg langt inn i fjellene og i det fjerne steg med dem.»²⁰⁴ Beskrivelsen har et større fokus på naturen som ikke er til stede hos Fresenius. Kontrasten i reisemåten kan ha spilt inn på dette. Pfeiffer og Mügge måtte begge ri til hest fra Bolkesjø, og begge bodde på den lokale skyssgården. Fresenius skriver eksplisitt at følget hans reiste med karjol og vogn fra Kongsberg, som de på forhånd hadde bestilt med telefon.²⁰⁵

Disse kan ses på samme vis som Schivelbusch' mentalitetshistorie. Bomåten sier noe om hvor nært den reisende var på de fysiske omgivelsene. Forskjellen mellom å reise til hest og til vogn gir forskjellige opplevelser av landskapet man reiser gjennom. De senere tekstene har ikke den samme emosjonelle reaksjonen eller refleksjonene som de tidligere, og reisemåten kan som jeg har vist ha vært med å påvirke dette.

Reisen opp Vestfjorddalen og møtet med Rjukanfossen viser også det samme. Makowsky skriver lite om selve reisen gjennom gjennom dalen, men gir nøktern informasjon om fjellene rundt. Han beskriver også fossen som et storartet syn, men gir ikke noen indikasjon på hvor lenge han betrakter den.²⁰⁶ Fresenius reiste i vogn gjennom dalen, og

²⁰¹ Wallner, *Ueber Land und Meer*, 52-53. Min oversettelse.

²⁰² Makowsky, *Reiseskizze aus Norwegen*, 91-92.

²⁰³ Fresenius, *Norwegische Reisebilder*, 19. Min oversettelse.

²⁰⁴ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 299. Min oversettelse.

²⁰⁵ Fresenius, *Norwegische Reisebilder*, 18-19.

²⁰⁶ Makowsky, *Reiseskizze aus Norwegen*, 93-94.

beskriver kort fjellene og kulturlandskapet, før han kommer til Hotel Rjukan ved Rjukanfossen. Han ser fossen «i sin fulle majestet», men skriver heller ikke hvor lenge han beskuet den, bare «tilstrekkelig» lenge.²⁰⁷

Noe som viser seg her, særlig hos Fresenius, er forutsetningene for å møte naturen. Fjågesund skriver at folk tidlig på 1800-tallet så landskap i nord som et sted hvor «man to a considerable extent lived either at nature's mercy or in profound harmony with it, but not as its master.»²⁰⁸ Oppfatningen til de tidligere reisende var at de i stor grad reiste og levde på naturens nåde i Telemark. Jeg skal utdype dette senere, men har allerede vist til antatte farer på reisen over Tinnsjø. Tidlige reisende følte seg ofte utsatt og ensomme i hva de anså som en nærmest ubebodd natur. Som Fjågesund skriver var også dette en av attraksjonene. Folk så naturen i Telemark som «en voldsom, suveren og fryktinngytende guddommelighet som kompromissløst forteller mennesket hvor skapet skal stå.»²⁰⁹ Denne følelsen av å stå overfor noe slikt er ikke til stede på samme måte senere. Etter at Fresenius så fossen skriver han: «Etter at vi hadde tatt dette storartige naturskuespillet tilstrekkelig i øyesyn, vendte vi tilbake til den blafrende peisilden i Krokan».²¹⁰ Han trakk seg tilbake til varmen ved peisen i hotellet etter å ha sett nok av fossen, også uten frykt for den.

Pancritius skriver fra sin reise i 1850: «Norge er utelukkende fjell og skog og strøm; Mennesket forsvinner i det. Den frie naturen forskanser seg mot de fredelige våpnene til kulturen bak ugjennomtrengelige murer.»²¹¹ Både lokale og reisende ble antatt å leve nærmest i ett med naturen under reisen. Opplevelsen av å bo med lokale på skyssgårder, eller kjøre med dem til neste skyssgård, eller å bli rodd av dem over innsjøer ga de reisende en følelse av at de var nær livet folkene der levde. Senere reisende hadde i stor grad ikke denne forutsetningen for nærhet til naturen. De reiste med vogn og dampbåt, og bodde stort sett i relativt store gjestgiverier. Man kan dermed trekke den slutningen at forutsetningen for å få en slik naturopplevelse som de reisende tidligere på 1800-tallet ikke lenger var til stede nærmere slutten av århundret.

Endring i varierende tempo

Et sentralt poeng er derimot at Telemark og Norge ikke endret seg i likt tempo overalt. Dette var til alle tider et gradvis skifte, og noen steder var svært lite berørt av moderne infrastruktur

²⁰⁷ Fresenius, *Norwegische Reisebilder*, 20. Min oversettelse.

²⁰⁸ Fjågesund, *The Dream of the North*, 285.

²⁰⁹ Fjågesund, *Til Telemark!*, 132-133.

²¹⁰ Fresenius, *Norwegische Reisebilder*, 20. Min oversettelse.

²¹¹ Pancritius, *Hägringar*, 261. Min oversettelse.

gjennom hele perioden jeg har undersøkt. Det generelle trekket utviklingen av beskrivelsene gir inntrykk av, var at "grensen" for den eldre typen av naturopplevelser gradvis flyttet seg innover og oppover i Telemark, med Hardangervidda som den ytterste utpost. Dette kan fort virke generaliserende, for inngrep som Norsjø-Bandak kanalen eller populariteten til Vestfjorddalen skar dypt inn i Telemark. Likevel er dette tendensen. De reisende mot slutten av 1800-tallet opplevde stort sett andre forutsetninger, men hvis de reiste inn og opp i Telemark ser man i større grad likhetstrekk med de eldre beskrivelsene.

Makowsky dro videre opp til Møsvatn etter å ha sett Rjukanfossen. Han klatret oppover, og beskriver hva som møtte han:

Der lå den langstrakte kjeden til de norske fjellene foran oss, lik Tauern i Obersteiermark; Mange kløfter, nakne, til dels dekket av snø, de utallige spissene lyst opp av den synkende solen — et subliment skue, som gjengjeldte alt det overståtte slitet.²¹²

Makowsky fikk en nære fysisk kobling til omgivelsene gjennom klatringen. Han opplevde også det ensomme møtet med naturen som de tidligere reisende gjorde, og skriver ved Møsvatn: «Ingen lyd brøt gjennom den trøstesløse forlattheten og stillheten til ødemarken, som er omkranset av det høyeste og ensomste fjellandskapet i Norge.»²¹³ Her måtte han bo hos en lokal bonde og neste dag bli rodd over vannet for å reise videre over fjellplatået vestover.

Fresenius dro også opp til Møsvatn etter å ha overnattet ved fossen. Her måtte han fortsatt bli rodd fra Holvik til Sundet i 1895. Han bodde derimot hos en britisk landeier der oppe, og jaktet på tomten hans i 14 dager før han reiste hjem. Møsvatn og deler av fjellområdene vestover fikk senere del i den nye og utbedrede infrastrukturen som hadde blitt tatt i bruk lenger nede i landet.

Den gradvise utviklingen kommer også frem vest i Telemark. Som jeg skrev var denne delen sett som øde og utilgjengelig tidligere på 1800-tallet, og før Bandak-Norsjø kanalen ble ferdig i 1892 dro få jeg har undersøkt dit. Krauß er her et spesielt tilfelle fordi han dro på en omfattende reise vest i Telemark som han beskriver i boken sin fra 1888.²¹⁴ Han dro ikke til Dalen, men kom så nær som Brunkeberg.²¹⁵ Han opplevde en god del dårlig vær og strabasiøst terreng på sin tur fra Kongsberg til Røldal, og beskrivelsen hans har mange likheter med de tidligere reiseberetningene i skrivemåte og kontakt med omgivelsene.

²¹² Makowsky, *Reiseskizzen aus Norwegen*, 94. Min oversettelse.

²¹³ Makowsky, *Reiseskizze aus Norwegen*, 95. Min oversettelse.

²¹⁴ Krauß nevner ikke når han reiser, men skriver at han baserte boken på en tidligere reise, samt korrespondanse med flere folk i Norge. Se: Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, Forord.

²¹⁵ Jeg har ikke klart å lokalisere alle stedene han besøkte på grunn av unormale skrivemåter, men han nevner aldri noe som ligner Dalen.

Dette gjelder særlig fra han krysser vestover forbi Sauland, hvor han beskriver svært øde områder:

... vi vandret derimot dypere inn i Telemarks fjell, som stadig utviklet seg til å bli vildere og storartigere. Forbi brusende stryk steg veien i skoglig ensomhet [*Waldeinsamkeit*] oppover, til vi etter tre timers marsj, etter passeringen av den maleriske mellom fjelloverheng omgitte sjøen Kjær-Vand²¹⁶

Allerede her dukker noen tendenser fra eldre beretninger opp. Selv om Krauß ikke betraktet landskapet lenge opplever han området som ensomt og vilt. I tillegg skriver han ikke konkret om reisemåte, men ordbruken «vandring» og «marsj» kan tyde på at han gikk til fots. Å bevisst gå til fots var en reisemåte som særlig ble mer populær senere på 1800-tallet. Rogan skriver at det var mote blant tidlige romantikere å gå til fots og at det senere også ble mer populært som en form for lysttur.²¹⁷ 1901-utgaven av Baedeker nevner også fotturer, men skriver at det på grunn av avstandene i Norge ikke er anbefalt for mer enn korte utflukter.²¹⁸ Som en detalj er fotturer overhodet ikke nevnt i den første utgaven fra 1879. Krauß er den eneste jeg i så fall har undersøkt som bevisst gikk til fots, og må ha vært med å bidra til at han opplevde omgivelsene på en annen måte enn andre i sin samtid.

Videre på reisen etter Seljord opplever han også landskapet på en måte som ligner de eldre beretningene: «... landskapet fikk snart den ekte norske karakteristikken av dyp melankoli».²¹⁹ Han knytter dette til sjøene, de øde bygdene og fossene. Han besjeler her omgivelsene gjennom å skrive at landskapet selv har en melankolsk karakter.

På et sted han kaller Mule kommer han i prat med lokale. Og i gammel karakter bruker han de neste 13 sidene av boken på å fortelle historier og eventyr fra Telemark.²²⁰ Denne formen for digresjoner tar mange av de eldre forfatterne jeg har brukt seg tid til, men få av de senere reiseberetningene gjør det. Mytebygging og eventyr var også i tråd med den romantiske naturinteressen. Romantisk kultur innebar også interesse for folkekultur, historie og annet som bygde opp under større historier om stedet.²²¹ Rjukanfossen var for eksempel populær også på grunn av mytene som omga den gjennom dikt, eventyr og

²¹⁶ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 280. Min oversettelse.

²¹⁷ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 41-43.

²¹⁸ Baedeker, *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark* (1901), XXIII.

²¹⁹ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 283. Min oversettelse.

²²⁰ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 287-300.

²²¹ Fjågesund, *The Dream of the North*, 319.

reiseberetninger.²²² Flere av de eldre reiseberetningene tar seg tid til å fortelle et eventyr fra stedet, *Sagnet om Mari* når de beskriver fossen.²²³

Mot slutten av reisen hans i Telemark vestover reiser Krauß over tregrensen og beskriver det som en øde, men kraftig opplevelse: «Ved gården Kasti opphørte trærne, og omgivelsene tok stadig mer til seg karakteristikken av fullstendig forøvelse og ensomhet.»²²⁴ Han blir også stående og betrakte stillheten når han kommer høyt opp, hvor han skriver at han ikke hørte noe annet enn drønnet fra elven i nærheten.²²⁵ Rett før han nådde Haukelisetet fikk han også et tilsvarende overveldende religiøst møte med den fryktelige romantiske naturen gjennom et tordenvær:

Med tusenvis av ekko drønnet tordenslagene, og når i ville sprang mellom de svarte skymurene lyn etter lyn slo ned, først da åpnet skapelsens fulle majestet seg for meg, først da nådde det ville scenespillet til landskapets høyeste harmoni.²²⁶

Her er den gamle beskueren igjen til stede som ser på naturen som en kraft han står utsatt i. Måten disse eldre oppfatningene kommer frem i Krauß og andre sine beskrivelser når de kommer lenger inn i Telemark viser at endringene i forutsetningene ikke skjedde samtidig. Områder høyere opp hadde fortsatt potensiale til å gi reisende senere på 1800-tallet lignende forutsetninger som de eldre.

Endrede forutsetninger, samme natursyn?

Det er verdt å merke at selv om forutsetningene for å oppleve naturen var annerledes, så var ikke interessen for natur eller selve natursynet mye endret senere på 1800-tallet. Som eksemplene ovenfor viser skrev de reisende fortsatt innenfor de samme romantiske rammene, og var i stor grad interessert i å reise til de samme stedene for de samme utsiktene som før.

Begrepsbruken er også et uttrykk for dette. Jeg skrev tidligere at de reisende sjelden brukte romantisk terminologi og begreper. Faktisk forekommer oftere romantiske begreper i de senere beskrivelsene enn i de tidligere, som også eksemplene ovenfor illustrerer.

Vestfjorddalen beskrives av flere gjennom romantiske begreper. Makowsky beskriver dalen som et sted med «pittoreske fjellvegger i majestetisk gestalt».²²⁷ Fresenius kaller den samme

²²² Fjågesund, "From Sacred Scenery to Nuclear Nightmare", 384.

²²³ For eksempel: Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 351-355. For hele eventyret, se: [https://www.visitjukan.com/severdigheter/historier-og-sagn/\(id\)/sagnet-om-mari?lang=no&id=36605](https://www.visitjukan.com/severdigheter/historier-og-sagn/(id)/sagnet-om-mari?lang=no&id=36605), hentet 20.10.2020.

²²⁴ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 301. Min oversettelse.

²²⁵ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 301.

²²⁶ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 302. Min oversettelse.

²²⁷ Makowsky, *Reiseskizze aus Norwegen*, 93. Min oversettelse.

dalen for *wildromantisch*.²²⁸ Ellers er det mange som bruker *schön* og *erhaben* om diverse natur i Telemark.

Det kan diskuteres hvorfor tekstene er så fulle av romantiske begreper og terminologi. Til en viss grad kan bruken virke rutinemessig i de senere tekstene. Wallner kaller for eksempel gruvene ved Kongsberg også for *wildromantische*.²²⁹ Kanskje brukes begrepene for å veie opp for mangelen på kontakten de tidligere hadde? Igjen kan man argumente for at intertekstualiteten blant reiseberetningene har vært med å påvirke hvordan de reisende forventet å oppleve naturen. Dette er det paradoksale ved naturinteressen i steder som Telemark. Fjågesund bruker Norsjø-Bandak-kanalen som eksempel når han skriver at den «brakte den moderne tid inn i et område som nettopp hadde fanget de reisendes interesse i kraft av å være gammeldags og avsidesliggende.»²³⁰ De tidligere reiseberetningene gjorde Telemark interessant for reisende med samme interesser. Men nettopp populariteten gjorde opplevelsene til de tidligere reiseberetningene umulige å gjenoppleve for de fleste.

Jeg skrev i starten av kapitlet at byvekst og industrialisering var en av faktorene som hjalp med å endre folks syn på natur. Disse drivkreftene ble sterkt akselerert på 1800-tallet, som noen tall kan illustrere: Jernbanelinjer i bare Prøysen gikk fra 1042 kilometer i 1845 til 5200 kilometer i 1860.²³¹ Dette fortsatte å øke ut århundret i hele den tyskspråklige verden. Det tyske keiserrike²³² gikk også før og etter etableringen gjennom en enorm befolkningsvekst, urbanisering og industrialisering. Området økte i befolkning fra 35,3 millioner i 1850 til 67 millioner i 1913. Den urbane befolkningen vokste fra 1871 til 1910 fra 36,1 prosent til 60 prosent. I den samme perioden gikk antall byer med over 200 000 innbyggere opp fra 3 til 23.²³³

Dermed kan man peke på det relative aspektet rundt industri og infrastruktur. Siden folk i Europa også så stadig mer befolkningsvekst og industrialisering hjemme parallelt med utviklingen i Telemark, så var det ikke nødvendigvis noe misforhold mellom å se Norge som primitivt og naturlig hele århundret på tross av oppgangen i antall reisende og infrastrukturforbedringer.

Naturinteressen ble på grunn av disse drivkreftene heller skarpere og mer aggressiv retorisk enn den var tidligere. Diskusjonen i den tyskspråklige verden dreide seg for det

²²⁸ Fresenius, *Norwegische Reisebilder*, 19.

²²⁹ Wallner, *Ueber Land und Meer*, 51.

²³⁰ Fjågesund, *Til Telemark!*, 27.

²³¹ Brophy, "The End of the Economic Old Order", 181

²³² Forfatterne jeg har brukt her dette bruker stadig "Germany" for å betegne hva jeg antar de mener området som skulle bli Det tyske keiserrike både før og etter opprettelsen.

²³³ Torp, "The Great Transformation", 351.

meste om reaksjonen på industrialisering og byvekst. Det tradisjonelle og det moderne, det naturlige og det menneskeskapt kom i skarpe konflikt gjennom hva som i den tyske verdenen ble kalt *Kulturpessimismus*. Dette var i stor grad en verdikonflikt om det moderne mennesket hadde mistet grunnleggende verdier som folk i mindre "siviliserte" samfunn hadde bevart.²³⁴

Naturbeskrivelsene fremstår som jeg har vist ikke som særlig aggressive eller skarpe senere blant de reisende jeg har undersøkt. Et fenomen som Brenner peker på er også at reiseberetninger mot slutten av 1800-tallet var mer preget av behovet for å slippe unna problemer i hverdagen gjennom reiser.²³⁵ Forfatterne var da kanskje mer opptatt av å nyte naturen på sine egne premisser på reisene sine, heller enn å bringe med seg diskusjonene fra hjemlandet. Det er hovedsakelig i diskusjonen om folk kildene mine tar til seg en mer aggressiv retorikk mot slutten av 1800-tallet, og dette skal jeg komme tilbake til senere i oppgaven.

I dette kapitlet har jeg vist at hvordan folk reiste hadde innvirkning på hvordan de oppfattet omverdenen. Derfor fikk endringene i reisemåten i Telemark mye å si for forutsetningene for naturopplevelsen for de som reiste senere på 1800-tallet. Derimot var interessen for naturen og natursynet svært lik for de senere, på tross av disse endrede forutsetningene.

2.3. Besvær som attraksjon – Vanskeligheter og farer i reisebeskrivelsene

«Og for de tidlige turistene – de ytterst få som faktisk reiste blott av lyst – var kanskje besværligheten og primitiviteten noe som tiltrakk like mye som det skremte.»²³⁶ Utsagnet til Rogan viser til en tendens i reiseberetningene. Særlig de tidligere tekstene florerer av fortellinger om tungvint infrastruktur, dramatikk, samt regelrett livsfare på grunn av naturkreftene forfatterne sto overfor. Dette er en annen side av hvordan de reisende opplevde naturen. Jeg skal vise eksempler på dette, samt drøfte hvordan man kan tolke disse beskrivelsene.

Den første tolkningen er hvordan farer og besvær bygger opp under det romantiske natursynet rundt stor og fryktelig sublim natur. Den andre tolkningen har med hvordan de reisende presenterer seg selv som oppdagelsesreisende til et fremmed land. Jeg skal trekke

²³⁴ Bergmann, *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft*, 83.

²³⁵ Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur*, 567.

²³⁶ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 37.

paralleller til ekspedisjoner til Afrika og andre steder europeere først utforsket på 17- og 1800-tallet. Besvær og farer var ofte forbundet med slike ekspedisjoner og er en vinkling på hvordan man kan se beskrivelsene.

Beskrivelsene gikk også gjennom endring over tid når reisemåten og mengden reisende endret seg. Jeg skal vise hvordan beskrivelsene endret seg over tid på grunn av dette. Først skal jeg gi noen eksempler fra tiden før 1860, når fortsatt var mange vanskeligheter forbundet med reiser i Telemark.

Besvær og farer på reisen

Dårlige og knapt eksisterende veier

Allerede veien fra Kongsberg til Tinnoset ga en tung start på reisen for mange på grunn av de nevnte dårlige veiene. Mügge beskriver veien som lite vogndyktig: Kupert, fulle av hull, og omkranset av røtter og hengende trær er karakteristikken han gir. Om reisen hans her skriver han: «... bare med forsiktighet lyktes det over steiner og røtter med nød å komme seg videre uten å velte.»²³⁷ Pfeiffer gir også en lignende beskrivelse: «Reisen hørte nettopp ikke til den vakreste eller behageligste. Veien var for det meste svært dårlig, og ledet gjennom kløfter og daler, gjennom skoger og over bratte fjell».²³⁸ Dette er måten hun beskriver veien. Både Mügge og Pfeiffer måtte fortsette til hest etter Bolkesjø, fordi veien ikke var fremkommelig for vogn lenger.

Pfeiffer beskriver forøvrig infrastrukturen i Norge på en måte som gir inntrykk av vanskeligheter: «Jeg tror at det i hele Europa ikke er et land, som med hensyn til reiseforbindelsene fortsatt er så i barnestadiet som dette.»²³⁹ Veien til Bolkesjø var ofte som Fjågesund skriver det «første møtet med både folk og natur i Telemark.»²⁴⁰ Når bildet av allerede den første veien var en dårlig og «knapt vogndyktig» vei, så kan dette også være i kontrast til de bedre veiene nærmere Christiania. Veiene var dermed noen ganger kilden til besværet for de reisende, og kvaliteten på dem er beskrevet ofte, enten den var god, dårlig, eller som Moritz skriver om veien fra hans reise vestover fra Bolkesjø i 1851: «knapt å finne».²⁴¹

Moritz skriver også videre om hvor tung reisen var. På veien fra Gransherad til Tinnoset skriver han at han allerede etter de første 1000 skrittene utsatte seg for så mange

²³⁷ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 298. Min oversettelse.

²³⁸ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, 124-125. Min oversettelse.

²³⁹ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, 137. Min oversettelse.

²⁴⁰ Fjågesund, *Til Telemark!*, 107.

²⁴¹ Moritz *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 332. Min oversettelse.

farer at han måtte forsøke snu. Like etterpå var han igjen av gårde «... over fjell, gjennom skog og gjennom oversvømte veier».²⁴² Han forklarer ikke hva farene han utsatte seg for var nærmere, bare at bøndene som lever her må ha harde liv som håndterer dem mye oftere.

Andre steder ble også ansett som harde å reise gjennom. Zeise, som i 1846 dro fra Vestfjorddalen til Tuddal via Gaustatoppen syntes foruten slitet opp toppen at området var ulendt. Hestene til følget måtte sakte klatre seg gjennom terrenget, skriver han.²⁴³ Ziegler var også i Vestfjorddalen i 1860, og planla å reise videre til Odda over Hardangervidda. Han måtte avbryte, for han fant verken hest eller guide til reisen. Årstiden gjorde også at været og snømengden gjorde en overfart lite gunstig, skriver han.²⁴⁴

Mügge gjennomførte derimot denne reisen 16 år tidligere, og beskriver en besværlig reise med slit og fare. Allerede fra starten av reisen over Rjukanfossen ble veien svært tung eller ikke-eksisterende: «Å gå to mil er ingen stor sak; men i denne veiløse villmarken strekker avstandene seg til det uendelige, hver mil virker å være uten ende.»²⁴⁵ Senere, mellom to bebodde plasser måtte han og følget hans ri på natten for å nå frem i dårlig vær. En tur med mye besvær og dramatik i sump og fjellandskap før de så vidt klarte å nå en bebodd seter.²⁴⁶

Farer

Mügge beskriver ikke bare besvær på reisen over Hardangervidda. Han oppfattet også reisen som farlig. «Jeg taler ikke om farene ved en slik reise; her er enten alt farlig, eller ingenting.»²⁴⁷ Dette skriver han om fjellene han måtte over, dalene han måtte gjennom, og elvene han måtte krysse. Gjennom reisen er ofte farene forbundet med fall fra høyder. Han skriver for eksempel at han falt av hesten hans ved en bratt kløft, og ville falt videre i avgrunnen hvis ikke hesten hadde stått stille og latt han komme opp igjen.²⁴⁸

Folk opplevde også hva de anså som farlige situasjoner lenger nede i Telemark. De som var ute etter de beste utsiktene til Rjukanfossen tok seg opp i fjellpartiene med livet som innsats. Flere av turene til fossen blir beskrevet med dramatik og fare.

... Man så på steinen eller trestammen som føreren kastet i avgrunnen, hvor den etter et langt fall gikk i tusen knas. Man har selv lyst å gå ned, og det går en sti i dypet,

²⁴² Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 335. Min oversettelse.

²⁴³ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 166-167.

²⁴⁴ Ziegler, *Meine Reisen im Norden, bind 1*, 75.

²⁴⁵ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 384-385. Min oversettelse.

²⁴⁶ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 409-411.

²⁴⁷ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 406. Min oversettelse.

²⁴⁸ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 443.

men den er svært farlig. Å skli litt har den sikre død som følge, og bare sjelden våger en eller annen galning å trosse faren.²⁴⁹

Slik beskriver Mügge veien til et utkikkspunkt ved bunnen av fossen. Trolig om den samme nedfarten skriver Ziegler: «Dette er på grunn av den bratte utilgjengelige fjellveggen, som rager nesten loddrett i ned i et svimlende dyp, hittil ikke mulig».²⁵⁰ Veggen opp til fossen beskriver også Zeise som tung og farlig. Etter å ha måttet etterlate hesten på grunn av terrenget skriver han: «Selv å gå ble nå besværlig, på midten ble veien svært smal, jeg hadde på høyre hånd bratte fjell, og på venstre dype avgrunner.»²⁵¹

Veien forbi Rjukanfossen, Maristien, ga også gode utsikter. Den var kjent som en liten sti med bratte stup på siden. «Fremmede så den som ytterst farlig» var vurderingen til lokale bønder om veien slik den var før den ble utbedret på 1880-tallet.²⁵² Moritz spurte selv veilederen sin om å vise han til stien etter å ha blitt vist noen utsikter:

Føreren lette etter ett og ett trygt fotfeste, og da vi spurte etter Marie-Stee, dvs Marien-Steg, som det ofte er snakk om i norske ballader, så skulle vi følge han på en svært smal fjellsti, som strakk seg omtrent 600 fot over avgrunnen ved en loddrett fjellvegg, og vente der. Han viste oss heretter veien.²⁵³

Denne stien var kjent som svært smal og med et bratt fall på siden. Zeise skriver om stien at «ingen kan gå der, hvis man ikke er fullstendig immun mot svimmelhet».²⁵⁴ Han forsøkte å gå på den, og skriver: «Forover kunne jeg godt komme, men når jeg snudde var jeg svært engstelig til mot, [...] og til min førers latter krøp jeg for sikkerhets skyld tilbake på alle fire.»²⁵⁵

Det er hovedsakelig et ledd til på reisen som forfatterne så på som farlig. Overfarten over Tinnsjø ble av flere oppfattet som direkte livsfarlig under feil forhold. Sterk vind i en åpen robåt omkranset av bratte fjellvegger fremstår i beretningene som en reise hvor man satte livet på spill.

Det mørke vannet slo i mektige, skummende bølger på denne nakne jordens grunnmur, og med en stille skjelving tenkte man, at når vår opp- og nedadstigende og omkastede båt treffer fjellet, velter eller knuses, slipper selv ikke den beste svømmer unna.²⁵⁶

²⁴⁹ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 350-351. Min oversettelse.

²⁵⁰ Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 71. Min oversettelse.

²⁵¹ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 152. Min oversettelse.

²⁵² Dahl, *Rjukan*, 11-12.

²⁵³ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 339. Min oversettelse.

²⁵⁴ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 153. Min oversettelse.

²⁵⁵ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 155. Min oversettelse.

²⁵⁶ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 321. Min oversettelse.

Dette skriver Mügge om overfarten, hvor han var svært bevisst på at han befant seg i fare. En lignende opplevelse hadde Pancritius i 1850. «Reisen fra Tindhuset til Ornaes varer ellers seks timer, vi tok oss den noe farlige fornøyelsen å gjøre oss ferdig med den på fire. Vinden bygde seg stadig opp når vi passerte en sving ved den fjelleite bredden.»²⁵⁷ Den kraftige vinden kortet ned reisen for han, men var også noe han anså som risikabelt.

Andre fikk selv en trygg overfart, men var også bevisst over de potensielle farene ved vinden og fjellet rundt. Pfeiffer hadde en regntung, men rolig overfart i 1845, og beskriver hvor mye dårlig vær kunne ha å si for de reisende. Kraftig vind kunne kante de små robåtene, og klippeveggene rundt ga få plasser å søke ly ved.²⁵⁸ Det samme skriver også Zeise fra sin reise et år senere.²⁵⁹ Zieglers beretning fra nesten 15 år senere ligner på dette: «Stormene på denne norske sjøen er svært farlige, fordi vinden med rasende hurtighet styrter ned på fartøyet, og forsvinner like raskt som den kommer. Hjelp er det ikke snakk om.»²⁶⁰ Dette mener han om både de bratte fjellveggene, og hvor lite folk som var i området. Om sin egen overfart skriver Ziegler: «Været var herlig og vannet rolig.»²⁶¹

Flere opplevde både besvær og dårlige veier på reisen sin i Telemark. Andre så også turen som direkte farlig gjennom vanskelig terreng eller dårlig vær. De som ikke opplevde det var også bevisst på farene de kunne ha møtt og så det verdt å nevne potensialet naturen hadde.

Tolkninger av besværet og farene

Farer og sublim natur

En tolkning av disse beskrivelsene er at det er en del av det romantiske natursynet. Hovedsakelig støtter de opp opplevelsen av den sublime naturen som mange fant i Telemark, og som jeg har diskutert i et tidligere kapittel.

Det er den sublime naturens egenskaper som fryktelig, skrekkelig, stor og overveldende som fremmes i beskrivelsene. Fjågesunds beskrivelse av møtet med naturen, en voldsom kraft som setter mennesket på plass viser tydelig hvordan farer spiller inn i dette. Farene er med på å forsterke følelsen av mennesket som noe hjelpeløst i møtet med naturkrefter. Sentralt her er dermed at det nesten utelukkende er naturens krefter og menneskets utilstrekkelighet overfor naturen som skaper farene. Vinden på Tinnsjøen og de

²⁵⁷ Pancritius, *Hägringar*, 267-268. Min oversettelse. Skriften er til tider veldig utydelig.

²⁵⁸ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 129.

²⁵⁹ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 149.

²⁶⁰ Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 61. Min oversettelse.

²⁶¹ Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 60. Min oversettelse.

bratte klippene, stupene ved Rjukanfossen og forholdene over vidda setter naturen som styrende overfor det hjelpeløse mennesket. Naturattraksjonene som kraftige og fryktelige går hånd i hånd med beskrivelsen av dem som farlige. Det er dermed å forvente at naturen de reisende oppfattet som mest sublim, Tinnsjø og Rjukanfossen, også var ansett som de farligste.

Natur som farlig har også med det opplevende subjektets emosjonelle reaksjon å gjøre. Det romantiske natursynet legger sterk vekt på hvordan naturen påvirker beskuerens følelsesliv. Frykt og redsel er emosjonelle reaksjoner folk hadde i møtet med den sublime naturen. Dette tok som jeg har beskrevet ofte en abstrakt form, hvor utsikten og følelsen den ga hadde emosjonell innvirkning på beskueren. Det kunne også ta form av konkrete farer knyttet til naturen. Farer som kunne gi den som opplevde de følelser som var knyttet til den sublime naturen. Møtet med natur og farene som fulgte kan da ses som en helt integral del av det romantiske natursynet.

Telemark som hvit flekk og ekspedisjonsmål

En tolkning av beskrivelsene av farer og besvær, er at de fremstiller de reisende som oppdagere og eventyrere. Farer og besvær hører med i den type reise man forbinder med samtidige ekspedisjoner til for eksempel Afrika. Grunnen til at denne tolkningen er aktuell har med europeeres oppdagelse av Norge og Telemark å gjøre, eller rettere sagt den gradvise økningen i antall tilreisende dit som gjorde stedet mer kjent. Norge og særlig enkelte steder i landet som Telemark før 1700-tallet hadde preg av å være et *Terra Incognita*, et nærmest utforsket land blant europeere utenom handelskontakter. I naturfilosofiske kretser på 1700-tallet var det stor interesse i Europa for å danne kunnskap om og utforske mange nye områder, og ekspedisjoner til mangfoldige hittil ukjente steder ble arrangert.²⁶² Reiser til Telemark har likhetstrekk med slike ekspedisjoner, hvert fall i oppfatningene til de reisende, gjennom følelsen av å reise i et ukjent land.

«Dei utlendingane som vitja Noreg før 1820-åra, må snarare karakteriserast som oppdagingsreisande enn som turistar. [...] og kring 1850 kom den første verkelege turistbølga.»²⁶³ Dette skriver Rogan om utlendingers reiser til Norge, som også stemmer overens med mye annen forskning på feltet. Barton, Spode og Fjågesund skriver på lignende vis at det var en overgang i norgesreiser mellom 1800 til 1850 mot hva man kan karakterisere

²⁶² Fjågesund, *Til Telemark!*, 10-12.

²⁶³ Rogan, *Det gamle skysstellet*, 125.

som turisme.²⁶⁴ I en tekst fra 1921 plasserer turistagenten Scarlett overgangen en del senere og bruker 1875 som starten på turismen. Han knytter derimot dette til åpningen av Nordkapturer. «Alt hvad der gaar forud for den Tid, er kun af Interesse forsaavidt som det indeholder Spirene til den egentlige Turisttrafik.»²⁶⁵ Jeg er ikke uenig med hans tolkning, fordi som jeg har argumentert tidligere var nesten alle reiser til Norge på 1800-tallet bare "spirer" av større turisttrafikk.

Tidfestingen forskerne gir gjelder også for reiser til Norge generelt. Utviklingen gikk i varierende tempo forskjellige deler av landet. Det var fortsatt steder som var lite besøkt og med gammel infrastruktur i det indre av Telemark frem til 1880- og 1890-årene. Dette bidro også til en myte om Telemark som et ukjent sted. «Ingen del av Norge var svøpt i et slikt slør av mystikk, og heller ingen del var betraktet som mer utilgjengelig enn nettopp Telemark. Denne utilgjengeligheten kan nesten synes å ha utviklet seg til til en myte som de reisende selv bidro til å holde ved like.»²⁶⁶ Dette skriver Fjågesund om synet på Telemark som et utilgjengelig sted urørt av sivilisasjon, som også den økende mengden reisende bevarte.

Det er denne tolkningen om de reisende som bærere av ideen om oppdagelsesreisende jeg skal bruke her. Forfatterne jeg har undersøkt har også egne tanker om Telemark som noe eget i Norge. For eksempel Pancritius skriver i sitt forord om reiser: «De første reisende som besøkte Norden, var nesten å sammenligne med oppdagerne av nye verdensdeler.»²⁶⁷ Dette er svært likt utsagnet til Rogan. Etterpå skriver Pancritius om reiser på sin egen tid.

Siden da er Skandinavia for lengst innlemmet i the grand tour[die große Tour]; vandrere fra de forskjellige nasjonene trekker gjennom det i alle retninger. [...] Også i Norden er reisen nå mindre eventyrlig og mye mer komfortabel enn tidligere. [...] Veiene er fortreffelige, her og der finner man på hovedrutene sågar svært godt innredede diligencer.²⁶⁸

Han legger også opp til at tiden for disse oppdagelsesreisene var over på hans tid. Forskjellen dukker opp når man ser på hans beskrivelse av reiser til Telemark: «... vil man også lære å kjenne folket i sitt uberørte element; så bør man fordype seg i de avsidesliggende dalene. Der er riktignok besværlighetene og farene større.»²⁶⁹ Om skyssen her skriver han: «Overhodet er hele denne innretningen for persontransport like svært besværlig for bøndene, som den er

²⁶⁴ Se henholdsvis: Barton, *Essays on Scandinavian History*, 228. Spode, "Nordlandsfahrt", 20. Fjågesund, *Til Telemark!*, 16.

²⁶⁵ Scarlett, *Turistlandet Norge*, bind 1, 8.

²⁶⁶ Fjågesund, *Til Telemark!*, 18.

²⁶⁷ Pancritius, *Hägringar*, 3. Min oversettelse.

²⁶⁸ Pancritius, *Hägringar*, 3-4. Min oversettelse.

²⁶⁹ Pancritius, *Hägringar*. 258. Min oversettelse.

ubekvem for de reisende.»²⁷⁰ Beskrivelsene hans av Telemark viser et annet bilde enn den overordnede beskrivelsen av Skandinavia. Et farligere, besværligere og mer urørt sted.

Mügge gir også et bilde av Telemark som noe eget. Han anbefaler reisende å dra gjennom denne delen av landet, i stedet for de mer vanlige turistrutene. For «den som derimot vil lære å kjenne det romantiske Norge, den kan ikke overse Tellemarken. [...] Bare her lærer han også den sanne karakteren til det norske bondefolk å kjenne.»²⁷¹ Telemark byr altså på noe eget for disse reisende, både i natur, kultur og reiseveier. Uten videre utdyping bruker også flere forfattere betegnelsen *wildromantisch* spesifikt når de skal omtale Telemark som del av reisen sin.²⁷² Telemark var dermed sett som noe eget gjennom denne levende myten.

Reisens angitte formål påvirker også bildet av den reisende som en oppdager. Thompson skriver at det var en overgangsperiode på 17- og 1800-tallet hvor reiser for rekreasjon eller nyttige formål foregikk parallelt. «Almost all travellers were supposed to set out in search of useful knowledge, regardless of whether they were travelling recreationally or in some professional capacity».²⁷³ Dette skriver Thompson om reiser på denne tiden. Skillet var ikke så tydelig på denne tiden mellom rekreasjon og nytte, skriver han videre.²⁷⁴ Dette er trekkene jeg har bemerket. De reisende jeg har undersøkt så sjelden rekreasjon som et formål med reisen.

Det går altså an å plassere reisene i et slags mellomstadium mellom forskjellige formål.. Spring plasserer for eksempel visse type turer til Spitsbergen på slutten av 1800-tallet i «skjæringsfeltet mellom ekspedisjon, jaktturisme og fornøyelsestur.»²⁷⁵ Et lignende perspektiv kan man ta for de jeg har undersøkt i Telemark. De så seg selv som utforskere som skulle bringe informasjon til andre om et lite kjent sted. Moritz presenterer sin reise som et oppdrag han er sendt på fra den prøysiske staten: «... gjennom fremstillingen av fremmede land og tilstander til fordel for den reisende, kan jeg komme til nytte for mitt fedreland.»²⁷⁶ Målet hans var å bringe informasjon om et lite kjent sted til andre reisende, men også å gi hjemlandet hans et forbilde å sikte etter.

Fjågesund trekker også de samme parallellene i *Til Telemark!* i forholdet mellom den reisende og det han møter. «En reisebeskrivelse er nettopp en beretning om individets

²⁷⁰ Pancritius, *Hägringar*, 260. Min oversettelse.

²⁷¹ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 333-334. Min oversettelse.

²⁷² For eksempel Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 115. Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 305.

²⁷³ Thompson, *Travel Writing*, 45.

²⁷⁴ Thompson, *Travel Writing*, 45.

²⁷⁵ Spring, "Tidlig cruiseturisme til Spitsbergen", 85.

²⁷⁶ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, Fortale. Min oversettelse.

utforsking av det ukjente.»²⁷⁷ Dette er rammen for utforsking for mange av de reisende jeg har undersøkt. Uavhengig av å være den første til å nå et område er individets møte med det nye alltid en form for utforsking. Tolkningen av farene er dermed at de er en del av forfatterens fremstilling av seg selv som utforskere. Selv om ikke områdene var utforsket for det større samfunn, var det fortsatt en tanke blant forfatterne at de var utforskere i et Telemark de følte var ukjent.

Afrika og det indre av Telemark

Fjågesund i hans fremstilling av reiser til Telemark på 1800-tallet trekker linjer herfra til datidens europeiske imperialisme samt utforskingen og koloniseringen av Afrika. Både fremstillingen av Telemark som et slags "mørkets hjerte",²⁷⁸ det "imperialistiske" blikket reisende så på folk og land i Telemark med,²⁷⁹ i tillegg til hvordan de som tidlig reiste til Vest-Telemark «må ha følt seg beslektet med andre som på samme tid utforsket det indre av Afrika.»²⁸⁰ Eksemplene jeg har gitt gir inntrykk av det samme. På ekspedisjoner til det indre av Afrika er besvær og farer noe det europeiske publikum forventet.²⁸¹ Reiseberetningene jeg har vist til gir da mange av de samme inntrykkene av en strabasjøs reise til det ukjente.

På tross av assosiasjonene beskrivelsene gir er det svært få direkte referanser til Afrika i kildene mine. En av disse er fra Zieglers beskrivelse fra 1860. Etter at han kommer til Rjukanfossen beskriver han omgivelsene sterkt, og skriver: «... dette er de landskapelige skjønnhetene til Rjukan, som ikke lett lar seg overgå av andre fosser. I denne forbindelse overgår den Sarpsfos og Niagara, minner derimot om Victoria-fallene som David Livingstone oppdaget.»²⁸² Han trekker paralleller til andre fosser i Norge og andre steder, men ender i et utilgjengelig sted i indre Afrika, som var oppdaget bare fem år tidligere.

Beskrivelsene av besvær og farer kan tolkes som forfatterens ønske om å fremstå som utforskere av Telemark, i tillegg til at det forsterket bildet av området som urørt av europeere. Forholdet til det tidligere synet på Telemark som noe man kunne utforske besto i stilen til reiseberetningene til også etter 1850, noe farene og besværet bidro til å vise. Inntrykket av dette støttes også av assosiasjonene.

²⁷⁷ Fjågesund, *Til Telemark!*, 23.

²⁷⁸ Fjågesund, *Til Telemark!*, 22.

²⁷⁹ Fjågesund, *Til Telemark!*, 114.

²⁸⁰ Fjågesund, *Til Telemark!*, 140.

²⁸¹ Dette gjelder også ekspedisjoner til steder andre steder i verden. For eksempel reiser til Amazonasjungelen foretatt av europeere og amerikanere beskriver svært mye farer og besvær.

²⁸² Ziegler, *Meine Reisen im Norden, bind 1*, 72. Min oversettelse.

Komfortable og trygge reiser senere

Så hva med de reisende senere på 1800-tallet? Utviklingen av infrastrukturen i Telemark hadde en stor rolle i å gjøre reisene mer komfortable og tryggere. Bedre veier, dampbåter og flere reisende ga lite rom for besvær og farer i beskrivelsene. Reisene fra for eksempel Kongsberg til Tinnsjø og Vestfjorddalen fremstår dermed i denne sammenheng som bevislighetsrike i reiseberetningene jeg har undersøkt senere på 1800-tallet.

Igjen må man rette blikket opp i høyden og vest i Telemark for å se noe snev av unntak. Også her var derimot infrastrukturen oppgradert. Passarges reise over Haukeli fra vest var for eksempel ikke noe han beskrev som verken strevsom eller ensom. Han reiste tvert imot på en nesten ferdig ny veg, og på vegen skriver han: «Rir man over fjellet i Norge, så kan man være sikker på at man kan ha glede av stadig flere unge folk. [...] noen er målløse på fjellvandringene.»²⁸³ Det var ikke noen ensom villmark han reiste gjennom, men en folkerik vei som bød på en behagelig ridetur.

Makowskys reise i 1872 inneholdt et par strabasiose partier etter at han kom forbi Rjukanfossen. Etter slitet med å klatre opp til Møsvatn var også reisen hans vestover derfra tung. Et stykke måtte han gjennom tungt terreng før han kom ned til Rauland:

Snart vadet vi over farlige myrer, hoppende fra en planteflekk til en annen og ikke sjelden nedsenket til knærne. Snart klatret vi bratte høyder med hender og føtter; over fjell og dal ledet den besværlige veien oss med vårt gode reisekart som eneste hjelp.²⁸⁴

Det er klart at infrastrukturen i dette området fortsatt var dårlig, om Makowsky i det hele tatt var på en av veiene i området. I tillegg måtte han dra til fots, fordi det ikke var hester å oppdrive ved Møsvatn. Krauß' beretning fra 1888 er også et unntak, og hans opplevelse var påfallende lik Makowskys. Veien fra Haukelisetter til Dyrskarpasset var den tyngste og farligste delen av turen hans: Etter å ikke kunne bruke hester gikk han til fots. Bruen de skulle gå over var ødelagt, og veien de skulle ta var ikke ferdig.

Og på en sterk halvtime var høyden på 1133 meter nådd uten uhell. Nå lå et øde, av talløse isbrebekker gjennomhult fjellparti foran oss. Stenger og steinhus betegnet veien, men det ble stadig vanskeligere å balansere over de få steinblokkene strødd over den rennende elven.²⁸⁵

Dette skriver han om den siste delen av fjellturen, hvor han til slutt endte med å måtte vasse i brevann opp til knærne.

²⁸³ Passarge, *Sommerfahrten in Norwegen*, bind 2, 293. Min oversettelse.

²⁸⁴ Makowsky, *Reiseskizze aus Norwegen*, 96. Min oversettelse.

²⁸⁵ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 303. Min oversettelse.

Disse eksemplene illustrerer det samme poenget som tidligere. Endringene i reisen skjedde i forskjellig tempo forskjellige steder. Når reisende senere på århundret opplevde lignende forhold som de rundt 1850-tallet, så er beskrivelsene og interessene påfallende like.

I samme tråd som i forrige kapittel hadde heller ikke grunnene for å nevne fare endret seg sterkt. Man kan spørre om hvorfor reisende overhodet skulle ha interesse for å presentere seg som utforskere av et ukjent land. En av grunnene for dette har med folkene i Telemark å gjøre. Det var et ønske også blant mange senere reisende å se på de lokale i Telemark som frie for påvirkning fra europeisk sivilisasjon. Å beskrive seg som en utforsker av et lite kjent område kunne hjelpe på dette, gjennom å gi leseren tanken om at få europeere hadde vært der tidligere og "korrumpert" de lokale. Jeg skal utdype om dette i en senere del av oppgaven.

Forestilte farer?

«Men tross dramatiske episoder – ubehaget og slitet må ha vært større enn farene. Det er tvilsomt om datidens reiseliv etter landeveiene bød på flere farer enn dagens biltrafikk.»²⁸⁶ Igjen er Rogans utsagn treffende, fordi det er usikkert hvor store farer også de tidligere reisende jeg har undersøkt egentlig var i. Slutten på dette kapitlet skal jeg bruke til å gi en illustrasjon av tekstens betydning i forhold til virkelige forhold, og også vise noen uenigheter mellom reiseberetningene.

Om reisende satte livet på spill under visse deler av reisen var det blant forfatterne ikke noen konsensus om. Maristien skriver Makowsky i 1872 at den «hvert år krever sine ofre».²⁸⁷ Stikk i strid med dette skriver Pancritius om stien i 1850 at «Om ulykkestilfeller har jeg ikke hørt noe.»²⁸⁸ Dahl har dette å si om veien: «Maristien var ikke fullt så stygg som sitt rykte. Christopher Hansteen så en krøpling som hadde greid å krabbe seg over på knærne ved egen hjelp. For fjellvante folk skapte stien ingen vansker, kanskje bortsett fra et lite parti, et glatt svaberg der de måtte finne feste for hender og føtter i revner og sprekker.»²⁸⁹ På den måten stemmer virkeligheten til de reisende ikke alltid overens med det farefulle bildet de presenterer. Til tross for den tilsynelatende livsfaren beskriver ingen av de reisende jeg har undersøkt dødsfall eller alvorlige skader på noen av reisene, verken for dem selv eller for følget deres.

De reisende ble veiledet av lokale gjennom skyssvesenet, og ble neppe satt i større fare enn skyssbøndene ville risikert for seg selv. «'Tenk da', sa nordmannen, 'at mit liv er like

²⁸⁶ Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 37.

²⁸⁷ Makowsky, *Reiseskizzen aus Norwegen*, 93. Min oversettelse.

²⁸⁸ Pancritius, *Hägringar*, 286. Min oversettelse.

²⁸⁹ Dahl, *fram til 1920*, bin 1, *Rjukan*, 11.

mye verdt for meg, som ditt for deg. Jeg og min kamerat, vi ikke engang svømme.'»²⁹⁰ Dette sa en av roerne til Pancritius etter at dansken han var med ble engstelig for været over Tinnsjøen, trolig for å berolige dem. Det viser at bøndene neppe ville satt seg selv i den livsfaren reisen ble presentert som. På den annen side kan det også virke som om veilederne blusset opp under angsten. Mange av fortellingene om dødsfall og risiko jeg har nevnt kom nettopp fra skyssbøndene under turen.

En risiko med lesingen min er også *overlevelsesbias*. Forfattere som omkom ville naturlig nok ikke kunne publisert sin beskrivelse. Dødsfall i reisefølget kunne også av ulike grunner hindret en publisering. Kildeutvalget mitt kan i ytterste fall etter biasen tolkes til å bestå av de få som overlevde reisen gjennom Telemark uten varige mén og fikk publisert en beretning, men dette er heller ikke en konklusjon jeg vil trekke. At reisende kan overdrive farene er et banalt poeng, men det er fortsatt viktig å ha i tankene i en slik analyse som jeg gjør.

Virkelige eller ikke var farer og besvær en del av beskrivelsene som forfatterne følte det relevant å inkludere. Man kan spekulere om grunnen til dette. De kan være med å forsterke opplevelsen av den romantiske naturen som sublim, eller de kan gi en sterkere opplevelse av den reisende som oppdager i et ukjent område. I alle fall gjorde endringer i reisemåten at det ble mindre fare og besvær senere på århundret. Man måtte opp i de høyere og mindre bereiste delene av Telemark for å oppleve det da.

2.4. Konklusjon

I denne delen har jeg tatt opp de reisende sine oppfatninger om naturen i Telemark. Jeg har drøftet disse i et utviklingsperspektiv gjennom at jeg har sett på hvordan endringer i måten folk reiste på påvirket reiselitteraturen.

Basert på analysen og problemstillingen vil jeg først trekke frem to hovedkonklusjoner fra denne delen: Den første er at selv om forutsetningene for å oppleve naturen endret seg gjennom århundret på grunn av modernisering av infrastruktur og et økt antall tilreisende, så gjorde ikke natursynet det. Beskrivelsene på slutten av 1800-tallet ligner, men muligheten for å få den samme opplevelsen av naturen i Telemark som før 1860 var redusert.

²⁹⁰ Pancritius, *Hägringar*, 268. Min oversettelse.

Den andre konklusjonen er at de reisende som sent på 1800-tallet bevegde seg høyere opp og inn i Telemark beskriver naturopplevelsen sin på en mer lik måte som de eldre. Dette har med at ikke endringene skjedde like fort overalt. Enkelte deler av Telemark var dermed mindre berørt av moderne infrastruktur og tilreisende, og kunne dermed gi en naturopplevelse mer lik den før 1860.

Analysen min illustrerer disse to konklusjonene. Jeg har vist bakgrunnen for hvorfor tyskere ble interessert i naturen. Hovedfaktorene for dette var samfunnsendringer i Europa, opplysningstidens interesse for kunnskap og romantikkens interesse for menneskets forhold til naturen. Jeg har også vist hvordan mer lokale steder for tyskere først ble populære reisemål for de interesserte, før Norge og Telemark gradvis fikk anerkjennelse for naturen der.

Jeg har vist hvordan dette natursynet uttrykte seg i reiseberetningene før 1860. Beskrivelsene var særlig påvirket av romantikkens fokus på følelser i møtet med naturen. Deretter har jeg drøftet dette i forhold til endringene som reisene gikk gjennom senere på århundret. Gjennom et mentalitetshistorisk blikk har jeg vist hvordan jernbanen og andre grep i infrastruktur påvirket hvordan de reisende så verden rundt seg. Dermed har jeg drøftet hvordan de reisende på slutten av 1800-tallet så naturen med disse endrede reisemåtene.

Til slutt har jeg tatt opp en annen side av natursynet, hvordan reisende før 1860 beskriver mye farer og besvær på sine reiser på grunn av naturen og hva de anså som dårlig utviklet infrastruktur. Jeg har drøftet hvordan disse beskrivelsene kan knyttes til det romantiske natursynet. I tillegg har jeg drøftet hvordan beskrivelsene kan gi inntrykket av oppdagelse til et ukjent sted, som Telemark ofte ble tolket som i kildene. Farer og besvær hørte med på slike ekspedisjoner, og kunne være med å forsterke inntrykket av oppdagelse.

Denne type opplevelse var i stor grad borte fra beretningene senere. Igjen er unntakene å finne blant de som dro dypere inn i Telemark. Der beskrives fortsatt farer og besvær helt opp mot slutten av århundret i beretningene.

Den neste delen om folk bygger i stor grad på hva jeg har skrevet i denne delen. Bakgrunnen for interessen for folk har mange likhetstrekk som naturinteressen. Folk og natur i Telemark ble ofte sett som sammenvevd, gjennom at det var naturen som formet folkene som levde i den. I tillegg skal jeg vise mange av de samme utviklingstrekkene. Oppfatningene endret seg mindre enn mulighetene for å uttrykke dem på reisen.

3. «Verkehr mit dem Volke» – Oppfatninger om lokale

3.1. Kontakten med innbyggerne i Telemark

Naturen i Thelemarken er storartet og menneskeslaget er kraftigt og grovt, besjelet med stor frihetsfølelse og kjærlighet til fedrelandet. Den norske bonden er tross dette ikke avskrekkende i sin nasjonalstolthet, men han er beskjeden og høflig, uten tvang mot den fremmede.²⁹¹

Zieglers beskrivelse av folkene i Telemark viser oppfatninger som forekommer ofte i reiseberetninger fra Telemark. Folkene var også en viktig attraksjon ved siden av, eller mer presist, sammen med naturen. Beundring som fra Ziegler, tilsynelatende nøytrale observasjoner og politiske og filosofiske vurderinger, er hva som utgjør mange av beskrivelsene av folkene forfatterne fikk kontakt med på reisen. Blant de jeg har undersøkt er det ytterst få som ikke nevner folkene overhodet.

Bakgrunnen for folkeinteresse

Interessen de reisende har for vanlige folk i Telemark har mange av de samme røttene som naturinteressen. På samme måte som ved natursynet er interessen påfallende fordi det å fatte interesse for vanlige folk som noen med egenverdi heller ikke var vanlig i Europa før 1700-tallet.

Det endrede natursynet som fulgte av samfunnsendringene i andre halvdel av 1700-tallet, byvekst og industrialisering, og spørsmålene rundt det moderne og primitive som fulgte, ble ikke bare rettet mot naturen. Også folk ble del av dette synet, eller rettere sagt: Folk ble koblet til natur på en annen måte. Hovedsakelig inspirert av filosofien til Rousseau fikk europeere en interesse for folk de anså som å leve mer i harmoni med naturen, en harmoni europeiske byborgere var antatt å ha mistet på grunn av deres moderne sivilisasjon.²⁹²

Dette var også nært knyttet til romantikken. Inspirert av blant andre Rousseaus, skriver Fjågesund at fra romantikken av var det «en klar tendens til nettopp å opphøye og til dels sentimentaliserer livet til dem som nesten bokstavelig talt representerte grasrota, det vil si de som levde sine liv i kontakt med naturelementene.»²⁹³ Vanlige folks liv, fordriv og følelser ble med dette tatt inn i den romantiske kulturen.

Søken etter slike samfunn for å se dette naturnære livet og hva man kunne lære av det var en av faktorene. Tett knyttet til dette var også en ny interesse for folkestammer og deres

²⁹¹ Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 51. Min oversettelse.

²⁹² Gebauer, "Auf der Suche nach der verlorenen Natur", 104-107.

²⁹³ Fjågesund, *Til Telemark!*, 40.

opphav. Også her var man ment å finne dette blant vanlige folk. For den tyske delen av dette peker Hartmann på økt forskning på tysk historie mot slutten av 1700-tallet. Lesing av eldre mytologiske tekster og sagalitteratur skapte et bilde av Norden som et *Ur-Germania*, et mulig opphav for den germanske folkestammen.²⁹⁴ Folk i Norden som levde isolert og naturnært var ment å representere det originale germanske, noe folk på kontinentet hadde mistet på grunn av påvirkning fra andre europeiske kulturer.²⁹⁵

Av disse ideene kan man også se sider hvor de fikk politisk kraft, og hvordan de kunne brukes av de reisende. Bøndene ble fremstilt som eksempler ment til blant annet sivilisasjonskritikk, tysk nasjonalisme, fremming og kritikk av demokrati og frihet. Oppfatningene i reiseberetningene får bøndene til å representere forfatterens holdninger på temaene, og de blir bærere av verdier forfatteren ønsker å fremme.²⁹⁶ Denne typen bruk av bøndene til politiske og filosofiske formål forekommer ofte i reiseberetningene jeg har undersøkt. Som Theodorsen skriver var for eksempel Mügges reiseberetning også en bok om politiske, historiske og sosiale forhold i Norge.²⁹⁷

Interessen for folk i Telemark som "uberørte" kan også knyttes til opplysningstidens interesse for å kategorisere det som er annerledes og nytt med andre steder. Før 1800 anså mange europeere Norge som et *Terra Incognita*. Altså ble det å merke seg detaljer med folk og skikker desto mer viktig. Det er innslag av denne tankegangen i senere reiseberetninger. Deler av Telemark ble, som jeg har nevnt, sammenlignet med utforsking av andre steder, eksempelvis det indre av Afrika. Å utforske folkene som bodde der kan også ses som en del av denne kunnskapsorienterte misjonen.

Disse ideene fikk påvirkning på reiser til flere steder. Folk i Alpene ble gjenstand for denne typen bruk av romantikere allerede på slutten av 1700-tallet. Dette var på grunn av nærheten til de tyske områdene. Folkene i Alpene passet også inn i ideene om uberørte naturmennesker.²⁹⁸ Norge og Telemark ble gradvis del av dette synet fra starten av 1800-tallet.

I denne delen om folk skal jeg koble inn de tidligere kapitlene. Infratraktur, som jeg har diskutert mye, er sentral. På samme måte som reisemåten setter forutsetningene for

²⁹⁴ Hartmann, *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung*, bind 44, *Texte und Untersuchungen*, 48-50.

²⁹⁵ Von See, *Deutsche Germanen-Ideologie*, 36.

²⁹⁶ Slik bruk av vanlige bønder var også del av flere andre prosjekter på slutten av 1800-tallet. For eksempel skriver Spring om representasjon av irske og norske bønder til nasjonalromantikk i "Imagining the Irish and Norwegian peasantry around 1900". Bergmann skriver om sivilisasjonskritikk og bonderomantikk i Tyskland i *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft*.

²⁹⁷ Theodorsen, "Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge's travel writing". 153.

²⁹⁸ Wagner, "Das Gletschererlebnis", 240-241.

naturopplevelsen, setter den også forutsetningene for kontakten med folk. Noen av sitatene fra naturdelen skal jeg dermed bringe frem igjen for å tolke i et annet perspektiv.

Når folkene var ansett å leve nær naturen kan argumentene også kobles til natursynet. Rogans argument om beskrivelser av reiser i Norge har en treffende påstand om dette.

My assertion is that the special way of travelling and the close contact with common people and a (supposedly) original and uncorrupted rural farming culture were among the most important attractions of travelling to Norway, perhaps just as important as the country's nature and wilderness and its fjords and waterfalls. Or rather, all these aspects seem to have played together in an intricate way.²⁹⁹

Påstanden antyder at den nære kontakten med lokale og deres levemåte var, sammen med naturen, med å drive reisende til Telemark. Dette samspillet dukker stadig opp i reiseberetningene jeg har undersøkt. Folk ble på et vis sett å være en del av naturen de levde i. Samspillet gjør at flere av poengene og drøftingsmomentene jeg skal komme med er svært like de i naturdelen.

Argumentet mitt om at grensen for naturopplevelser flyttet seg oppover senere på århundret skal jeg komme tilbake til i denne delen. Mot slutten av århundret ble det vanskeligere å finne de "autentiske" folkene mange reisende var ute etter. Steder som Vestfjorddalen, som var sett som nærmest uberørt ved 1850 ble gradvis fylt opp av turister på noen årtier. De som var ute etter uberørte bønder måtte dra høyere opp til mer øde steder for å finne dem.

I tidsspennet 1844-1914 var også kulturen i Europa og Norge under endring. Byvekst, industrialisering, oppgang i infrastruktur og vekst i turismen påvirket de reisendes syn på folk i Telemark. Når interessen for uberørte bønder og reisemåten i seg selv var en av attraksjonene er det forventet at endringer i reisemåte og bøndenes levestil førte til endringer i oppfatninger. Samtidig var tanken om Telemark som et stillestående sted, nærmest utenfor historien, også i live gjennom hele århundret. I kapitlene skal jeg drøfte endringer og kontinuitet i oppfatningene som kommer frem i reiselitteraturen.

Dette kapitlet gir en introduksjon på måten de reisende jeg har undersøkt måtte forholde seg til de lokale, og på noen av de grunnleggende oppfatningene de reisende hadde om folkene i Telemark.

Reisemåte og kontakt

De tidligste reisende jeg har undersøkt kom på grunn av skyssvesenet nært innpå lokale og levemåten deres da de reiste gjennom Telemark. Tekstene deres har dermed mange detaljer

²⁹⁹ Rogan, "Travelling", 243.

om folk de møter, og de sosiale forholdene de så og måtte ta del i. Inntrykket beskrivelsene gir er at denne nærheten også var målet med reisen, og i noen tilfeller kommer dette eksplisitt frem.

Skyssvesenet ble stort sett oppfattet av de reisende som tregt og ineffektivt. De fleste måtte vente i timesvis på gårder med varierende oppvaring og bostandard før de kunne reise videre til neste ventested. På det første stoppet mellom Kongsberg og Bolkesjø måtte for eksempel Mügge vente fire timer fordi skysskafferen ikke var hjemme og ingen hest var å oppdrive.³⁰⁰ Når Mügge endelig kom til Bolkesjø fikk han den samme beskjeden, og valgte heller å overnatte.³⁰¹ Forsinkelsene lot han og andre reisende komme svært nært innpå de lokale. På Bolkesjø gir Mügge den første beskrivelsen av bøndene i Telemark og deres levemåte. Etter å ha beskrevet naturen rundt går Mügge over til å beskrive gårdstunet han bodde på, både arkitekturen og interiørdekorasjonen. Så beskriver han maten, og ser over matforrådene og servicet. Deretter møtte han bonden på gården. Mügge forteller om både ansiktstrekk, klesstil og levesettet hans.³⁰² I tekstene er ofte ventingen på gårder en mulighet for nærgående beskrivelser av interiør på husene, klesdrakter og væremåte blant bøndene. Zeise skriver at folk i Telemark har skitne og enkle hushold, etter en dårlig erfaring hvor han kun ble servert flatbrød til mat, og skriver at «Renslighet later folk ikke å kjenne til. Dette virker som en tendens i hele Thellemarken.»³⁰³

Venting på gårder, og også reisene mellom dem ga mulighet for nære møter. Roturen over Tinnsjøen før dampbåten var tilgjengelig, var en seks timers reise med skyssbøndene i samme båt. Zeise forteller for eksempel at han ble sunget for av roerne mens de dro over sjøen.³⁰⁴ Også på veiene kommer det frem lignende situasjoner. På Pfeiffers reise i 1845 gjorde hun en observasjon om nordmenns karakter under vognreisen i skogen mellom Bolkesjø og Tinnsjø: «Ofte kom jeg på tankene om hvor lett det ville vært for min fører, som satt rett bak meg på vognen, å gjennom et slag ekspedere meg ut av denne verden, for å ta for seg av mine eiendeler. Men jeg stolte på den rettskafne karakteren til nordmannen»,³⁰⁵ skriver hun om en skyssbonde.

De tallrike beskrivelsene av levemåte og væremåte som er inkludert i tekstene viser at det åpenbart var et mål ved reisen å komme nært på folk. Noen ganger var dette eksplisitt

³⁰⁰ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 296-297.

³⁰¹ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 298-299.

³⁰² Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 299-309. Delen strekker seg over ti sider og jeg skal ikke gjengi alt her.

³⁰³ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 144. Min oversettelse.

³⁰⁴ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 146-148.

³⁰⁵ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 125. Min oversettelse.

skrevet. I Moritz' bok fra 1853 om hans reiser til Norge skriver han i fortalen om formålet med boken at det var en plikt for han å bringe andres folk godheter tilbake for å kunne gi nytte til hans fedreland.³⁰⁶ Det viser at interessen for mange var å bruke de lokale til forskjellige politiske og filosofiske formål.

Endrede reisemåter senere på 1800-tallet hadde mye å si for forutsetningene for denne kontakten. De forskjellige grepene i infrastruktur fjernet i stor grad mulighetene for å komme nært innpå de lokale. I stedet for å bli rodd av et par lokale på lange reiser over sjøene tok reisende større dampbåter senere på århundret. Reisende bodde tidligere på skyssgårder, og delte i blant rom med de lokale. Mügge overnattet for eksempel på en gård på Håkanes hvor han ble fortalt historier og spilt musikk for.³⁰⁷ Mange opplevde lignende situasjoner ved bostedene. Med utbyggingen av større gjestgiveri, sanatorier og hoteller forsvant denne nærheten for de reisende.

Jernbanen fjernet også vognreisene med skyssbonden som mange av de tidligere reisende beskriver. Derimot var det ikke noe særlig utbygd jernbane i Telemark før helt på slutten av 1800-tallet. De fleste jeg har undersøkt reiste dermed med vogn på land her. Likevel er det få som beskriver de lokale i vognreisene senere.

Med de endrede forutsetningene fikk stort sett bare de reisende som dro lenger inn og opp i Telemark nær kontakt med lokale på slutten av 1800-tallet. Passarge på sin reise over Haukeli hadde mange samtaler med vandrende nordmenn, som spurte han om tingene han hadde med seg, og lurte på om «han var en mektig mann».³⁰⁸ Igjen skal jeg også trekke frem Krauß som unntaket på en av de senere, siden han dro langt inn i Telemark og bodde på skyssgårder store deler av veien.

Hva var beskrivelsene basert på?

Reiseberetningene jeg har undersøkt er koblet sammen gjennom referanser og likheter, både eksplisitt og implisitt. En kjede av trykte reiseberetninger og fortellinger fra reisende var med på å forme tankene og oppfatningene til andre reisende, og farget dermed møtene deres med lokale. Mange senere reisebeskrivelser refererer for eksempel til Mügges fra 1844, og oppfatningene hans dukker opp i mange senere reisebeskrivelser. Hans romaner og reiseberetninger var svært populære i hans samtid.³⁰⁹ På lignende måte som naturbeskrivelser ble noen typer møter med enkelte lokale til attraksjoner blant reisende. For eksempel

³⁰⁶ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, Fortale.

³⁰⁷ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 324-325.

³⁰⁸ Passarge, *Sommerfahrten in Norwegen*, bind 2, 294. Min oversettelse.

³⁰⁹ Theodorsen, "Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge's travel writing". 155.

telemarksbonden som enkel, men vis eller fattig, men sunn er oppfatninger som går igjen. Det er dermed ikke alltid lett å vite hvor stor del av oppfatningene som er hentet fra møtet i seg selv, kulturelle forventninger, eller som er formet av tidligere reiseskildringer. Dette er noe som leseren må ha i tankene i de neste kapitlene. At selv om kilden til oppfatninger kan være uklare, er de sjelden et direkte resultat av møtet med de lokale. Som jeg har nevnt er forfatterens tankemåte og kulturelle fordommer fra hjemlandet også med å danne oppfatningene sammen med møtet.

Det er mulig at de mer generelle påstandene om folk i Norge og Telemark som reiseberetningene gir er hentet fra et relativt lite utvalg folk. Det er usikkert hvor mange de reisende faktisk hadde nære møter med på veien. En konkret gruppe her er folk som var kjent allerede på Mügges tid for å ta i mot og innlosjere reisende. Mange beskrivelser av bønder i Telemark ser ut til å stamme fra folks opplevelser med dem, og generaliseringer deretter. Rühling skriver at denne typen generaliseringer var vanlige for Norden på denne tiden, hvor egenskaper fra et fåtall personer blir tillagt alle de lokale.³¹⁰ Her skal jeg vise til tre "kjendiser" som drev tidlig turistmottakelse i Telemark, og som kan ha vært med å danne grunnlaget for mange av oppfatningene jeg skal vise senere.

Øystein Hansson (1774-1848) fra Ingolfsland var en slik lokal kjendis i Vestfjorddalen. Myhre og Songe skriver at Hansson ble omtalt som en «meget anstendig husbond, en godmodig og likefrem mann med både alvor og verdighet. Alle disse egenskapene forent med ryktene om hans veldige fysiske styrke var det nok som lokket mange lystreisende til å søke losji på Søndre- Ingolfsland.»³¹¹ Mügge vier også 4 sider på en lignende beskrivelse i sin bok, også at han hadde hørt om Hansson før han reiste.³¹² Ole Torjersen (1798-1884) fra Dahle var en som tok nytte av voksende turisttrafikk til å innlosjere reisende. «Den første turistgründeren i Vestfjorddalen og Tinn.» Dette skriver Myhre og Songe om Torjesen.³¹³ Den siste jeg skal nevne er Gullik Bolkesjø (1777-1859), som var stortingsmann og ordfører en periode i tillegg til at han drev gården sin ved Bolkesjø.³¹⁴ Disse kan ha vært en viktig innflytelse fordi de drev turistmottakelse. De var dermed noen av de lokale som de tidlige reisende må ha kommet særlig tett innpå under reisen.

Mange av Mügges kommentarer fra Bolkesjø stammer nettopp fra møtet med Gullik Bolkesjø selv. Mügge bodde i 1844 hos Bolkesjø på veien inn til Telemark, og gjorde denne

³¹⁰ Rühling, "Bilder vom Norden", bind 7, *Imaginatio Borealis*, 289.

³¹¹ Myhre og Songe, *Lystreiser i Vestfjorddalen*, 31.

³¹² Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 334-338.

³¹³ Myhre og Songe, *Lystreiser i Vestfjorddalen*, 39.

³¹⁴ Lindstøl, *Stortinget og Statsraadet 1814-1914*, 110.

bemerkningen om han: «var han ikke et bilde av den urgamle germanske frihet, som en gang hadde sitt hjem i vårt fedreland?!»³¹⁵ Det er nok av andre kommentarer om germanske dyder blant nordmenn hos han. Mügge nevner også Bolkesjø's politiske karriere som stortingsmann, og bruker dette til å utdype om nordmenns dannelse og utdannelse, som han mener å finne mange steder. I tillegg besøker han Hansson, og styrke er nettopp et av trekkene han tillegger norske bønder.³¹⁶ Mügge er et godt eksempel siden han personlig møtte to av disse. Men på den annen side er han selv bevisst over generaliseringsfaren når han som nevnt ofte modererer romantikken med fattigdom han ser, og bemerker at Bolkesjø nok var en særlig velstående bonde. Hansson hadde Mügge også personlig oppsøkt etter å ha fått vite at Heinrich Steffens, en kjent forfatter på Mügges tid, baserte en romanfigur på han, «hvor han forherliget han [Hansson] som et mønsterbilde på gammelnordisk kraft og dyktighet.»³¹⁷ Moritz møtte også Bolkesjø i 1851, og roser han sterkt.³¹⁸ Tross alderen «viser han seg riktignok også i dag som det ekte bildet av den norske bonden,» skriver han.³¹⁹ Et slikt utsagn, som sier hva en "ekte norsk bonde" er, er nettopp slikt som kan være lett å overføre på andre bønder. Han spiser også etter sin reise til Rjukanfossen mat hos Torjesen, men har lite annet å si enn andre som besøkte: At maten var god.³²⁰

Zeise besøkte også Bolkesjø i 1846. Han møtte ikke mannen, men så inne huset hans, og ser en samling bøker. «Enhver norsk bonde har et slikt lite bibliotek» skriver han.³²¹ En større bemerkning om folk som han ikke refererer til igjen. Han reiser også mye med Torjesen. Han bor hos han, og får han også som veileder opp Gaustatoppen. Det som passer inn i generaliseringsbildet her er at han kaller den trolig velstående Torjesen for en «ekte norsk bonde».³²² Utenom dette er det lite kommentarer bortsett fra om reisen med han opp toppen.³²³ Det generaliserende i utsagnene fra Mügge, Moritz og Zeise er hva de anser som "ekte", hva de tre lokalkjendisene blir satt til å representere.

Beskrivelsene av de tre beboerne passer godt med mange av oppfatningene om bønder i Telemark. Det stemmer med generaliseringsbildet som Rühling presenterer: at egenskapene

³¹⁵ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 305. Min oversettelse. I dette tilfellet dreier det seg også om projeksjon, en annen form for stereotypi Rühling skriver om. Se Rühling, "Bilder vom Norden", bind 7, *Imaginatio Borealis*, 293-294.

³¹⁶ Noen eksempler: Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 305, 325, 348, 431.

³¹⁷ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 335. Min oversettelse.

³¹⁸ Moritz skriver *Gudlak*, men etter beskrivelsen og forholdene går jeg ut fra at det er Gullik han møter.

³¹⁹ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 333. Min oversettelse.

³²⁰ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 342.

³²¹ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 137. Min oversettelse.

³²² Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 156. Min oversettelse.

³²³ Zeise var heller ikke den eneste Torjesen veiledet opp Gaustatoppen. Også Pancritius skriver at Torjesen ledet han opp.

som tillegges noen få blir overført til å gjelde flere, eller blir brukt i generelle utsagn om folk i Telemark og Norge. Derimot er det viktig at en slik tolkning alltid har usikkerhet ved seg. Det er umulig å spore helt hvor utsagnene og oppfatningene de reisende har er hentet fra. Likevel kan det ikke ses bort fra at innflytelsen disse tre hadde på tidlige reisende var med å forme ideer blant folk.

Er så disse generaliseringene borte senere? Det er senere på 1800-tallet mindre nevnelser av møter med lokale som kan tillegges egenskaper fra stereotypiene. I tillegg døde disse "kjendisene" også etterhvert. Den siste av de, Torjesen, i 1884. På den annen side var etablerte tyske stereotyper om Telemarkinger basert på folkene fortsatt holdt ved like og bygd videre på for de som var interessert i historien bak dem. Passarge nevner på sine reiser dit sent på 1800-tallet Bolkesjø-familien, som han har hørt andre steder.³²⁴ Men selve møtet med dem ble erstattet av annen turistinfrastruktur over tid. Nettopp det at de tilbød overnatting og veiledning til reisende nettopp når få andre gjorde det i Telemark er hva som skapte de mange møtene og dermed generaliseringene i første omgang.

Hva interessen for folk besto av, hvor den kom fra og hva den representerer for forfatterne er hva resten av denne delen skal gå dypere inn i. Oppfatninger ble også påvirket fra andre hold: Andres tekster, eller etablerte stereotyper basert på et fåtall lokale, må også være en del av tolkningen til oppfatningene.

Videre i denne delen skal jeg vise forskjellige sider ved den tyske interessen for folk og hvordan den utspiller seg i oppfatninger om bøndene i Telemark: Jeg skal fokusere på to hovedretninger: Oppfatningen om folk i Telemark som uberørt av europeisk sivilisasjon, og ideen om et fellesgermansk stammeslekenskap mellom tyskere og nordmenn og hvordan folk i Telemark ble sett på som særlig rent germanske.

3.2. Sivilisasjon og landskap sin innflytelse på folk

I Hiterdal springer med en gang endringen i karakteren til landet og folket for øynene. Naturen i Thellemarken er storartig og menneskeslaget kraftig og grovt. [...] Han er i sin fattigdom nøysom, stille, alvorlig og taus, men er likevel vennlig med selskap og humor.³²⁵

I forlengelsen av utsagnet til Ziegler ved hans ankomst til Telemark dukker kjernen i mange av oppfatningene om de lokale opp: Folkene ble ansett å leve nær naturen, kulturelt tilbaketrukkede og isolerte fra europeisk sivilisasjon. Dette skulle dermed bidra til å gi dem

³²⁴ Passarge, *Sommerfahrten in Norwegen*, bind 1, 105-106.

³²⁵ Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 51. Min oversettelse.

gode egenskaper til etterfølgelse for leseren. Oppfatningen viser stor innflytelse fra filosofene Rousseau og Montesquieu og deres ideer om natur, sivilisasjon og klima. Dette kapitlet skal handle om hvordan disse ideene kommer til uttrykk i reiseberetningene.

Jeg skal gi et overblikk over de innflytelsesrike tankene til Rousseau og Montesquieu om forholdet mellom natur og folk, og hvordan de påvirket forfatterne av reiseberetningene. Ideen om folk i Telemark som isolerte fra europeisk kultur var også en sivilisasjonskritisk idé. Jeg skal drøfte hvordan reisende tolket de lokale fra dette perspektivet. Som ellers skal jeg også ta opp dette i et utviklingsperspektiv, gjennom hvordan disse ideene utviklet seg mot slutten av 1800-tallet, og hvordan byggingen av infrastruktur og stadig økende antall tilreisende påvirket ideen om Telemark som urørt av sivilisasjon.

På tross av Rousseau og Montesquieus store innflytelse på tankegodset til forfatterne er det likevel få direkte referanser til dem. Kun to av forfatterne jeg har undersøkt nevner Rousseau, og ingen nevner Montesquieu. Den første er Mügge, der han beskriver folkene som bor i fjellene i Norge:

Her hersker fortsatt de gamle skikkene, her i fjell- og gjeterlivets ensomhet arves dydene og feilene til fedrene uforstyrret nedover, og folket virker iblant fullstendig løsrevet fra kulturtilstandene. Virker i deres råde innfall og i deres enkelhet så uskyldig gode, som om de bekrefter Rousseaus lære, at i det opprinnelige naturliv er alle mennesker gode og rettferdige,³²⁶

Den andre er fra Moritz, og han presenterer Rousseau i en annen kontekst. Etter å ha gjenfortalt en brevveksling mellom de norske styresmaktene og en arbeiderforening med krav om rettsreform og utvidet stemmerett kommenterer han om slike demokratiske bevegelser: «Den som vil se det, kan se det, hvorhen slike statssystemer fører; den som ikke er blind vet at den Rousseauske læren i Frankrike farget bakken med blod, og blod er frøene for adelighet.»³²⁷ Moritz tar ofte lignende politiske vendinger. Det er et åpenbart skille mellom den politiske og den filosofiske Rousseau, for som jeg har vist beskriver Moritz folk med de samme rousseauske trekkene som de fleste andre forfatterne.

Fraværet av direkte referanser til Rousseau er verdt å merke, men trenger ikke ha en stor mening. Populariteten til læren hans blant lesere kan ha betydd at det var overflødig å nevne han. Det kan også være de samme tendensene som ved de få nevnelser av Baedeker-reisehåndbøkene i beskrivelsene. Populariteten kan ha betydd at å nevne dem var noe alminnelige reisende som man måtte heve seg over gjorde. Filosofien kan også ha utviklet seg på de rundt 100 årene det gikk fra Rousseau og Montesquieu levde og publiserte

³²⁶ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 334. Min oversettelse.

³²⁷ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 349-350. Min oversettelse.

til de første reiseberetningene jeg har undersøkt ble publisert. Tankene om naturmennesker og klimaets påvirkning kan ha vært godt innarbeidet, men allikevel løsrevet fra personene som populariserte de på grunn av avstanden i tid.

Egenskapene som tillegges viser også innflytelsen fra filosofene. De mest gjentatte er ærlighet, kroppslig styrke, hardhet og sunnhet. Som Gebauer skriver er disse også sentrale egenskaper i Rousseaus naturmenneske.³²⁸ Disse egenskapene er gjennomgående i reiselitteraturen, og dukker opp i de fleste møtene de reisende har med lokale. «Deres liv er et hardt et. [...] Gjennom det enkle levesettet blir folkene svært gamle. Leger kommer nesten aldri opp på fjellet.»³²⁹ Dette skriver Fresenius om folkene som bor ved Møsvatn i 1895. Pfeiffer spekulerer i hvor lett det ville være for veilederen hennes å rane henne, alene på veien mellom Kongsberg og Bolkesjø. Men hun stoler på nordmennesenes «rettskafne karakter».³³⁰ Mügge gir også slike trekk til folk. Mügge skriver om fattigdommen og isolasjonen i fjellene: «Et hardt liv, en kamp med tusen trettheter, en fullstendig avsidesliggenhet fra verden avler rå kraft og grove, dristige vesener».³³¹ Eksemplet fra Ziegler i starten viser også det nærmest formulariske mønsteret om egenskapene folkene innehar.

Rousseaus innflytelse

I Rousseaus tekst *den andre diskurs* fra 1755 forteller han at mennesker i tidligere samfunn levde i en naturtilstand. En tilstand hvor folk levde under enkle materielle kår i en kamp mellom hverandre og omgivelsene. I denne tilstanden var derimot mennesket fritt, sunt og ærlig. I harmonien med naturen hadde mennesker egenskaper som gikk tapt med inntoget til det moderne samfunn.³³² Denne tanken snudde som Fjågesund sier det om på tanken om progresjon.

Performing what was truly a paradigm shift, he regarded civilisation itself – culture, learning, social and political institutions – as the very source of human misery and inequality, while at the same time celebrating a state of nature, governed by instinct rather than reason, as the road to a happy and uncomplicated existence.³³³

Det var nordover europeere så for å finne rester av disse verdiene, ifølge Fjågesund.³³⁴

Reiselitteraturen jeg har undersøkt viser med få unntak Norge i dette lyset. Et land hvor folk

³²⁸ Gebauer, "Auf der Suche nach der verlorenen Natur", 105.

³²⁹ Fresenius, *Norwegische Reisebilder*, 24. Min oversettelse.

³³⁰ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 125. Min oversettelse.

³³¹ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 305. Min oversettelse.

³³² Gebauer, "Auf der Suche nach der verlorenen Natur", 105.

³³³ Fjågesund, *The Dream of the North*, 179.

³³⁴ Fjågesund, *The Dream of the North*, 180.

levde primitive liv i kamp med naturen, fjernt fra Europa og var sunne og dydige på grunn av det. Krauß' påstand i forordet til hans reisebeskrivelse illustrerer mønsteret:

Hva karakteren til det norske folk angår, så former oppriktighet og ærlighet grunntrekkene; frihetsstolte og bibeltro, rolige, ordknappe, harde, seige og selvbevisste, i en evig kamp om tilværelsen med en høyst nedtrykkende natur, men aldri med krummet rygg, smigrende, egoistisk; bondens (Bauers) håndtrykk ærer den reisende.³³⁵

Innflytelsen fra Rousseau kommer tydelig frem gjennom implikasjonen: Folkene lever enkle, fattige liv i kamp med naturen. Men på tross av dette, kanskje mer på grunn av det, har de gode egenskaper som «ærer den reisende».

Annen reiselitteratur, reisehåndboken Baedeker, viser det samme perspektivet. I kapitlet fra 1879-utgaven om hvordan man skal forholde seg til nordmenn, kalt *Verkehr mit dem Volke in Norwegen* står det: «Nordmennene er et enkelt, praktisk folk, som ikke taler mange ord og som alltid holder seg til det vesentlige. [...] Det egentlige grunntrekket ved karakteren til nordmannen er oppriktighet.»³³⁶ Like etter fremmer boken nordmenns «ubegrensede ærlighet.»³³⁷ Også utenom de jeg har undersøkt dukker de samme meningene opp. Fjågesund tar et mer helhetlig europeisk perspektiv i sin forskning, og bringer opp de samme ideene blant reisende til Telemark: Enkle og ærlige naturmennesker «lykkeleg frie for sivilisasjonen si forureining.»³³⁸

Det modernes inntog og sivilisasjonskritikk

Utsagnet fra Fjågesund om sivilisasjonens forurensing viser til den andre siden av Rousseaus filosofi: Idealiseringen av "naturmennesker" i Norge tilsier også kritikk av ikke- naturlige mennesker andre steder. En sentral side ved Rousseaus filosofi var nettopp at naturtilstanden var noe mennesker gjennom fremveksten til den moderne sivilisasjonen hadde mistet.³³⁹ For de reisende til Telemark hadde dette hovedsakelig to implikasjoner. Den første er at nettopp fraværet av denne sivilisasjonen var det som holdt nordmenn i naturtilstanden. Isolasjonen ble ansett som bidragende til egenskapene. Inntoget til turister fra kontinentet og moderne sivilisasjon satte dette i fare. Den andre er at de selv var del av denne moderne sivilisasjonen

³³⁵ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 22. Min oversettelse.

³³⁶ Baedeker, *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark* (1879), XXX-XXXI. Min oversettelse.

³³⁷ Baedeker, *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark* (1879), XXXI. Min oversettelse.

³³⁸ Fjågesund, "Telemark sett utanfrå", bind 2, *Telemarks Historie*, 314.

³³⁹ Gebauer, "Auf der Suche nach der verlorenen Natur", 105.

som var «kilden til menneskelig lidelse og ulikhet». Sivilisasjonskritikk var en del av misjonen til flere av de reisende.

Den første implikasjonen kommer ofte frem. Mügge mener engelskmenn med løse lommebøker er med å øke prisen på turisttjenester i Norge, da de lokale ikke skjønner verdien av penger. De bare tar det de blir gitt uten å spørre rundt det.³⁴⁰ Om pengetjenesters inntog skriver han videre: «Pengenes trolldom, grådigheten etter besittelser, lysten på vinning forringer fort natursønnenes ubevisst innøvde dydighet».³⁴¹ Mügge spekulerer ofte i påvirkningen det moderne kan ha på folkene i Telemark. Flere ganger i sine melankolske øyeblikk på fjellet vurderer han faren, og frykter at «Den moderne svindel har trengt inn i Hardangerfjellets isete klipper.»³⁴² Zeise hadde lignende oppfatninger under sin reise i 1846, og mente de lokale tok seg godt betalt på grensen til svindel, særlig på steder der mange reiste.³⁴³

Genererelt er det i reaksjonen på turistmottagelsen man ofte får høre om de lokales ærlighet, eller hvordan den er på vei å gå bort på grunn av stadig flere tilreisende. Pfeiffer skriver etter sin reise til Skandinavia og Island i 1845:

Jeg opplevde at alle folk var svært gode og hjelpsomme når de ikke kom i pengeforbindelser med meg. Men vertene, båtførerne, guidene osv var like egennyttige og grådige som i andre land. – Jeg tror at man blant disse folkene bare finner rettskaffenhet og oppriktighet der hvor man er heldig og er den første reisende som kommer.³⁴⁴

Dette viser synet flere har, selv om ikke alle anser seg som de første reisende til steder, var det vanlig at flere reisende ble oppfattet som skadelig for disse verdiene, og friheten fra det var positivt. Det denne delen viser, er en helt klar regional side ved beskrivelsen, som jeg skal komme nærmere tilbake til senere. Noen steder var mer berørt enn andre, og fremfor alt de isolerte fjellbygdene var ansett som uberørte av turister.

Den sivilisasjonskritiske siden kan vises gjennom en antitetisk tolkning av tidligere utsagn. Når de reisende roser de lokale for mangel på grådighet, tilsier dette at de finner grådighet på kontinentet. Når slike egenskaper er noe man legger merke til, tilsier det at det er noe ikke vanlig som det er verdt å nevne. Jeg har argumentert tidligere basert på Rogans påstand om de lokale i Norge: At de var interessante fordi de fremsto som annerledes enn folk på kontinentet.³⁴⁵ Det samme argumentet gjelder her, at egenskapene fremmes fordi de

³⁴⁰ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 312.

³⁴¹ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 334-335. Min oversettelse.

³⁴² Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 362. Min oversettelse.

³⁴³ Zeise, *Reiseblätter aus dem Norden*, 161.

³⁴⁴ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 140. Min oversettelse.

³⁴⁵ Rogan, "Travelling", 244-246. Rogan, *Mellom tradisjon og modernisering*, 155-156.

ble oppfattet som annerledes. Innslag av ærlighet kom for eksempel ofte gjennom reisen. Pfeiffers tiltro til skyssbonden som lett kunne ranet henne på reisen mellom Kongsberg og Bolkesjø, for eksempel. Krauß har også en episode hvor en vertinne ved Røldal løp etter han for å gi tilbake småpenger han hadde lagt igjen etter overnattingen.³⁴⁶ Presentasjonen hans av dette er at det er en enestående ting å gjøre.

Sivilisasjonskritikken ble for de reisende sett som et speil til hjemlandet, gjennom at de gode egenskapene de beskriver er hva som manglet hjemme. Mügge presenterer kanskje det mest eksplisitte eksemplet på problemene han finner med den moderne sivilisasjonen. Føreren hans over Hardangervidda skulle snu i Røldal. Etter å ha betalt han uttaler Mügge: «Denne uskylden til naturlivet er minst tusen ganger mer verdt enn raffinementet til den kultiverte pøbel, kulturens bunnfall, som er en større pest enn strømpene til den gamle Christopher [faren til føreren] når den sprer seg over samfunnet.»³⁴⁷ Sivilisasjonskritikken dukker her tydeligere opp. Noen tyske tenkere anså industrisentrene og storbyene som dukket opp i Tyskland nærmere 1900 som nettopp motsatsen til verdiene jeg har vist de tilla folk i Norge: Latskap, uærlighet og grådighet. Denne tanken fant utløp i en nostalgisk søken etter «gode gamle verdier».³⁴⁸ "Lidelsene" man opplevde i Tyskland var fordi man hadde forlatt de gode verdiene til forfedrene. Bergmann skriver at man så slike verdier i bondestanden i Tyskland, og så opp til det rolige, enkle livet de levde.³⁴⁹ Utsagnene fra kildene mine viser at denne tanken også lot seg overføre på folk i Norge. De isolerte fjellbygdene i Norge ble da et speil på kritikken av det moderne samfunn. Et sted uberørt av den hvor folk levde livene man var nostalgisk til i hjemlandet.

Montesquieu og naturpåvirkning

En annen side av beskrivelsene er forholdet man så mellom natur og folk. Ikke bare anså man at folk i naturnære liv hadde andre egenskaper. Typen natur folkene var i formet dem også. «Overalt preger alvorligheten, stillheten og den melankolske nordiske natur seg på menneskene.»³⁵⁰ Dette skriver Ziegler om naturens innflytelse på folkene, som beskrives likeså. Ziegler besjeler også naturen, der egenskapene nærmest smelter sammen med folkene i beskrivelsen. Tillegget «nordisk natur» illustrerer at forskjellige typer natur var ment å gi folk forskjellige egenskaper, som jeg skal vise bakgrunnen til og eksempler på her.

³⁴⁶ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 305.

³⁴⁷ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 438. Min oversettelse.

³⁴⁸ Bergmann, *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft*, 41-43.

³⁴⁹ Bergmann, *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft*, 83.

³⁵⁰ Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 54. Min oversettelse.

Den sentrale tenkeren bak dette er den også franske filosofen Montesquieu. Han mente klimaet folk levde i hadde stor innflytelse på egenskapene deres, for eksempel i styrke og energi, eller åndelige verdier som dydighet og ærlighet. Kaldere klima var ment å fremme gode egenskaper i folk.³⁵¹ Etter eksemplene ovenfor er det ikke uventet at Norge var et slikt land, hvor folk ofte ble presentert som dydige, stille og ærlige.

Flere eksempler viser dette blant de reisende: «Norge viste meg en voldsom og sublim natur, [...] og de kraftige, alvorlige og rettskafne folkene står samstemt med dens storartighet.»³⁵² Ziegler er den største pådriveren av denne tanken. Begge sitatene her, samt utsagnet hans fra starten av dette kapitlet viser den samme oppfatningen, det vil si at naturen og folkene er samstemte og at typen natur former folkene. Ziegler var også vel bereist selv, og ser ut til å ha tatt ideene med seg på reisene. En annen av bøkene hans, *Meine Reise im Orient*, inneholder også mange, om ikke fullt så positive kommentarer om folkeslag.

Mange andre forfattere har den samme holdning mer implisitt. Ofte blir en blanding av naturomgivelsene og levesettet grunnen til egenskapene deres. Utsagnet til Mügge om hvordan det harde livet avler kraftige og dristige folk jeg siterte ovenfor³⁵³ handler om fattigdommen han så i Telemark og det slitsomme livet den brakte med seg. For Mügge var folks rikdom eller fattigdom gitt av naturlige forutsetninger, og folkenes egenskaper likeså. Richter skriver på lignende måte om levebrødet til nordmenn ved sin ankomst til Dalen i 1893:

Levesettet til innbyggerne er selvfølgelig også betinget av utformingen på naturen i landet deres [...] Gjennom beskjedenheden til deres næringsveier viser også det enkle, beskjedne livet til innbyggerne karakteren til det riktignok overfladiske fattige, men på naturskjønnheter så rike landet. Med fromhet forbindes mot og handlingskraft, ordfattighet, dype følelser uten mange ord, sunnhet, kraft og et æreverdige familieliv.³⁵⁴

På dette viset virker folk formet av sine naturlige omgivelser. Naturen ga folk næringsmuligheter og satt levestandarden, og ga de egenskapene forfatterne idealiserte.

Filosofiene som helhet

Når man ser innflytelsen fra Rousseau, Montesquieu og den allmenne kulturkritikken i Europa sammen, så kommer interessen for spesifikt Telemark bedre frem. For hvis moderne sivilisasjon korrupperer, så kan det også følge at jo fjernere man kom fra sivilisasjonen, desto bedre hadde man det. Det var definitivt en tanke om forskjeller også innad i land basert

³⁵¹ Fjågesund, *The Dream of the North*, 177.

³⁵² Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 4. Min oversettelse.

³⁵³ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 305.

³⁵⁴ Richter, *Drei Sonntage auf den norwegischen Fjords*, 7. Min oversettelse.

på graden av isolasjon, og basert på terrenget folk bodde i. Mer kulturell innflytelse fra Europa var sett som skadelig for verdiene og levesettet i de isolerte stedene.

Flere av forfatterne beskriver sivilisasjonens påvirkning som noe som gradvis var på vei innover Telemark. Niemann gir et poetisk bilde av turismens inntog og skadelige virkning på de «gode skikkene» i fjordene og fjellene i sin guidebok om Norge fra 1909, gjennom at turiststrømmen og kulturen den bringer med seg gradvis slår som bølger innover landet.³⁵⁵ Mügge gir et lignende bilde. Når han på høyfjellet spekulerer om den moderne verden noen gang ville komme dit skriver han: «Et diktersk sinn kan synes det er synd at kamp, politikk og den urolige lidelsen til det moderne kulturlivet skal trenge inn i denne gjeter- og bondeidyllen.»³⁵⁶ Høyfjellet virker for han mest urørt av kultur og sivilisasjon. Pancritius ser naturen som en mur mot kulturen i et utsagn jeg har sitert ovenfor. Jeg skal gjengi en del av det her: «Den frie naturen forskanser seg mot de fredelige våpnene til kulturen bak ugjennomtrengelige murer.»³⁵⁷ For han var fjellene og isolasjonen disse «murene» som omkranset det indre av Telemark.

Byer ble på lignende vis sett som mer europeisk påvirkede øyer, og var ikke fri for lidelsene i dem. Tyveri og kriminalitet er noe flere forfattere tar opp som omtrent fraværende i Telemark. Moritz skriver at «alminnelige skurker befinner seg i dette landet bare i byene.»³⁵⁸ Lokale og reisende hadde dermed ikke noe å frykte i Telemark. Flere tar opp tryggheten og mangelen på tyveri de mente fantes i Telemark. Krauß møtte to engelske kvinner som han mente kunne reise trygt gjennom hele Norge.³⁵⁹ Pfeiffer stolte på nordmenns «rettskafne karakter» og fryktet ikke å bli ranet.³⁶⁰

Folk er ofte generaliserende når de beskriver egenskaper knyttet til steder. Mange utsagn jeg har sitert i dette kapitlet er rettet mot hele Norge eller Norden uten nærmere spesifisering av hvor. Fjell- og dalområder blir allikevel presentert som noe helt spesielt, der man kan se det "egentlige Norge". Mügge skriver at man finner dette i vesten og i fjellene, og for å komme dit må man «gjennom Tellemarken og over de veiløse fjellene. Der lærer man gjeter- og bondelivet å kjenne».³⁶¹ Fjell, daler, og isolasjonen det fører med seg er ofte det mest "naturnære", og det som gjør Telemark appellerende. Ziegler gjør en lignende generalisering når han ramser opp egenskaper hos norske bønder:

³⁵⁵ Neimann, *Das Nordlandbuch*, 76. Min oversettelse.

³⁵⁶ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 361. Min oversettelse.

³⁵⁷ Pancritius, *Hägtringar*, 261. Min oversettelse.

³⁵⁸ Moritz, *Tagebuch der Reisen in Norwegen*, 332. Min oversettelse.

³⁵⁹ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 270.

³⁶⁰ Pfeiffer, *Reise nach dem skandinavischen Norden*, bind 2, 125. Min oversettelse.

³⁶¹ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 249. Min oversettelse.

Generelt sett er den norske bonden, som alle fjellbeboere, from og tro, holder sitt gitte ord, kjenner ingen mistro, er alvorlig og hjertelig, modig og trassig, egensinnig, gjestfri og frimodig, kyndig i mekanisk arbeid, herdet gjennom klima og levemåte.³⁶²

Det sentrale å legge merke til her er «som alle fjellbeboere». På tross av generaliseringene er det ofte disse som blir tatt opp som de enkleste og mest uberørte folkene i Telemark.

Tanken om mer isolerte naturfolk som bedre slår ikke alltid gjennom. Man skulle tro at Telemark, med sin sentrale posisjon i Norge, ikke kunne måle seg med for eksempel Finnmark i isolasjon og naturnærhet, men for mange var ikke folkene der like beundringsverdige. Dette er fordi interessen for Telemark ikke bare hadde med tilsynelatende naturnærhet å gjøre, men også rase og politikk. Dette skal jeg gjøre mer rede for senere.³⁶³ Siden grunnene for interessen var sammensatt, så er det vanskelig å finne isolerte grunner til hvorfor nettopp Telemark skulle være det sentrale stedet for å finne uberørte naturmennesker også. Naturen i seg selv var som jeg har vist til tidligere også en viktig faktor for hvorfor folk reiste dit.

Idyll i nye forhold

Man skulle tro at opptakten til turisme og infrastruktur i Telemark gjorde det vanskelig å holde på ideen om urørte fjellfolk. Likevel besto tanken gjennom hele perioden jeg har undersøkt, som det brede tidsspennet til eksemplene ovenfor viser. Flere turister og økt infrastruktur fjernet ikke ideene, men gjorde det heller vanskeligere å realisere dem i konkrete opplevelser. Steder som Vestfjorddalen var ansett som lite besøkt av Mügge da han reiste dit i 1843.³⁶⁴ Da Makowsky reiste dit i 1872 beskriver han landingen med dampbåten slik: «Så fort vi landet ble vi omringet av bygdefolk som tvang til seg det lille vi hadde av bagasje, og uten å spørre oss lastet det på sine vogner.»³⁶⁵ Dette var ikke tyveri, men konkurranse om å frakte reisende. Det viser at folkene hadde tatt til seg "pengebegjær", og at kontakten var av en annen type enn den de tidligere beskriver.

En annen side av dette som jeg har tatt opp tidligere er at over tid flyttet opplevelsene oppover i terrenget. Fjellområder høyere opp ble saktere påvirket av endringene i turiststrømmer og infrastruktur. Det ligner på bølgeanalogien som de reisende tenkte i. Over tid er flere av eksemplene jeg har tatt opp her hentet fra enten generaliseringer om landet, eller fra møter høyere oppe. Richter, som jeg har sitert tidligere reiste i 1893 opp

³⁶² Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 52-53. Min oversettelse.

³⁶³ Se for eksempel Mügges mindre positive bilder av samer i: Theodorsen, "Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge's travel writing".

³⁶⁴ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 333.

³⁶⁵ Makowsky, *Reiseskizzen aus Norwegen*, 92. Min oversettelse.

Telemarkskanalen med dampbåt, og han nevner ikke folk på måten jeg har tatt opp her før han kommer til Dalen. Fresenius dro til Møsvatn for å fiske og jakte hos en engelsk godseier, og på lignende vis tar han ikke opp folkene han møter før han kommer til vannet. Makowsky søkte ved Møsvatn tilflukt på en gård ved Møsstrand. Vertinnen på gården her beskriver han som noe tatt ut av «bronsetiden» som han mente han hadde sett noe lignende av på museet for nordiske alderdommer i København. Den eneste som gjorde henne moderne mente han var en liten tobakkspipe som hun røykte på.³⁶⁶

I Baedekers 1901 utgave og utover er *Verkehr mit dem Volke*-avsnittet helt fraværende. Oswald Schroeder var på reise i Norge i 1904. Han dro også opp Telemarkskanalen, og beskriver et yrende folkeliv av turister i Dalen.³⁶⁷ Videre skriver han om fjellene i Norge at man kan finne dem øde og vegetasjonsløse på mye lavere steder enn i Alpene, og etter en kort reise kommer han til fjellet «hvor kulturen ikke trenger gjennom».³⁶⁸

Få av de reisende skriver at de mener idyllen i Telemark er ødelagt eller brutt av det modernes inntog. Der de ikke finner den lar de heller bare vær å nevne den. En sammenligning med et område som Schroeder viser var offer for den samme idealiseringen som Telemark, Alpene, presenterer et annet bilde. Fjellet ble der en periode regnet som en brems for moderne sivilisasjon. «Isbreer og fjell hindret ekspansjonen til kulturlandskapet,» skriver Wagner om tanker om Alpene rundt 1800. Inntoget av turister, forventningene deres om oppvaring og kulturpåvirkningen de hadde på de lokale ødela fort idyllen for mange av de reisende i årene etter 1800.³⁶⁹ Lignende utsagn om Telemark finner jeg lite av i hele perioden jeg har undersøkt fra 1844 til 1914.

Brenner peker på en mulig grunn til dette når han skriver at reiseberetninger sent på 1800-tallet i Tyskland tok mer form av eskapisme fra hverdagens problemer enn tidligere dannende og utdannende beretninger.³⁷⁰ Dette kan være hvorfor folk senere for det meste var ute etter å nevne de positive sidene ved reisene, og heller la være å nevne det negative overhodet. Noen av de tidligere, særlig Mügge, tar flere steder opp fattigdommen han så i Telemark og presenterer denne på en svært lite romantiserende måte. Mindre nevnelser av folk er også utvilsomt koblet til måten de senere reiste og bodde på. Jernbane, dampbåt og hoteller ga ikke samme muligheter til møter som før.

³⁶⁶ Makowsky, *Reiseskizzen aus Norwegen*, 95.

³⁶⁷ Schroeder, *Norwegen: das Land der Mitternachtssonne*, bind 1, *Mit Camera und Feder durch die Welt*, 39.

³⁶⁸ Schroeder, *Norwegen: das Land der Mitternachtssonne*, bind 1, *Mit Camera und Feder durch die Welt*, 41-42.

³⁶⁹ Wagner, "Das Gletschererlebnis", 242. Min oversettelse.

³⁷⁰ Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur*, 567.

Men at ideene om de gode lokale besto hadde også med flere utviklinger i den tyskspråklige verden å gjøre. Det som bidro til sivilisasjonskritikken i første omgang, industrialisering og urbanisering, skjøt heller fart senere på 1800-tallet, og bidro til at motstanden mot endringene besto. Fjågesund skriver at en besatthet med fortiden og kritikk av den moderne verden var særlig prominent i den tyskspråklige verden, hvor den fikk betegnelsen *Kulturpessimismus*.³⁷¹ Mer betente konflikter mellom det tyske riket og andre land i Europa gjorde polariseringen mellom forskjellige ideer om sivilisasjon sterkere, og ideen om et germansk rasefellesskap gjorde Norge som et sted hvor gode germanske verdier kunne gjenoppdages viktigere.

Endringene i reisemåter hadde innvirkning på mulighetene for å møte folk i Telemark som uberørte og naturnære. Idealet besto, selv om det er sjeldnere nevnt i reiseberetningene mot slutten av 1800-tallet. Møtene med disse rousseauske "naturbarna" flyttet seg høyere inn og opp i Telemark når sivilisasjonens bølger gradvis brøt gjennom naturens murer.

3.3. Telemark og germanerideologien

Blant en del av de tyske samfunn, og også blant en del av de reisende jeg har undersøkt, var det en tro på at tyskere og folk i Norden delte et fellesgermansk slektskap. Kulturelle bevegelser på 1800-tallet var opptatt av å finne og definere det egne, det "germanske" under samlebetegnelsen *germanerideologi*, og mange så til Norge og Norden for å finne nettopp dette. I dette kapitlet skal jeg ta for meg hvordan germanerideologien kommer frem i tekstene jeg har undersøkt. Jeg skal vise hvordan dette er nært knyttet til mitt forrige kapittel om folks egenskaper. Germanerideologien har også assosiasjoner til nasjonalsosialismen i Tyskland, som bør være i bakhodet når man leser tekster om det. Uten å lese historien baklengs skal jeg vise koblingene tekstene mine har til utviklingen av kulturelle slektskap til tanken om et rasefellesskap mellom "ariske folk".

Germanerideologi og sivilisasjon

Germanerideologi og tanken om et fellesgermansk slektskap med Norden bygger på mine tidligere kapitler om folk og natur. Germanerideologien overlapper med den sivilisasjonskritiske naturdyrkingen blant forfatterne jeg har vist til i forrige kapittel. Koblingen går på flere forskjellige plan. Det første jeg kan peke på er koblingen noen tenkere

³⁷¹ Fjågesund, *The Dream of the North*, 469.

gjorde mellom folkeslag og deres fysiske omgivelser. Fra tidligere å ha vært en abstrakt åndelig tanke ble germanerideologien for disse knyttet til det fysiske tyske bondesamfunnet.³⁷² Tanken var at folks omgivelser også var del av hva som skapte *Volksgemeinschaft*, folkefellesskap. Nordiske landskap ble sett på som germanske og forstått deretter.³⁷³

Dette er også koblet til romantikkens søken etter det "opprinnelige" og det folkelige. Johann Gottfried Herder (1744-1803), en sentral tenker rundt den tidlige romantikken og germanerideologien presenterer Norden som *Rüstkammer* for den tyske ånd. I Norden mente han man kunne finne det originale germanske som var gått tapt på kontinentet. Dette stammer fra at arkeologiske utgravninger i Tyskland på slutten av 1700-tallet for det meste viste romerske rester, mens det i Norden ble funnet det "originale gammelgermanske", for eksempel runesteiner og sagalitteratur.³⁷⁴ Steder som Telemark og livene de levde der fikk økt relevans i den tyske verden, fordi de angivelig levde slik tyskere i tidligere tider hadde gjort.

Egenskapene tillagt nordmenn kan også kobles til dette. See skriver at germanere siden Tacitus har blitt beskrevet som blant annet harde, gjestfrie, tradisjonsrike, dydige og rettskafne.³⁷⁵ Dette har mange likheter med beskrivelsene av nordmenn som jeg viste i forrige kapittel. I denne delen skal jeg ikke føye til for mye nytt, for som jeg skal forklare er ikke referansene til germanerideologi i reiselitteraturen særlig tallrike. Det jeg skal vise er at det forrige kapitlet kan leses med det blikket at mange av egenskapene som tillegges nordmenn på grunn av sin naturnærhet og isolasjon fra sivilisasjon, også tillegges dem fra deres antatte germanske avstamning. See viser også til to eiendommeligheter ved "germanerbildet" som passer med fremstillingen jeg har vist tidligere. For det første mener han beskrivelsene er bygd rundt antiteser. Germanere og deres egenskaper var konstruert som motsatsen til romere i Tacitus' tekster av dem fra antikken. Fra 1700-tallet ble germanere sett mer som motsats til franskmenn og deres "romerske avstamning".³⁷⁶ På samme måte har jeg argumentert for at det romantiske bildet av den norske bonden var konstruert som motsats til det kontinentale bymennesket.

Den andre eiendommeligheten See viser til er fra kommentarene til Tacitus, hvor mange av egenskapene tidligere beskrevet kom fra. Hans kommentarer var i følge See ment å angå en begrenset tid i historien, nemlig hans egen.³⁷⁷ Fra nylesningen av Tacitus fra

³⁷² See, *Deutsche Germanen-Ideologie*, 58-59.

³⁷³ Fjågesund, *The Dream of the North*, 470-471.

³⁷⁴ See, *Deutsche Germanen-Ideologie*, 36.

³⁷⁵ See, *Deutsche Germanen-Ideologie*, 9-11.

³⁷⁶ See, *Deutsche Germanen-Ideologie*, 9-10.

³⁷⁷ Tacitus *Germania* ble utgitt nærmere 100 e.Kr.

1500-tallet og utover ble beskrivelsene hans gjentatt og diskutert blant tyskere, og ble «perpetuert og omtydet til folkekarakterens faste egenskaper, til typiske germanske dyder.»³⁷⁸ Denne samme måten å løsrive folk fra historien på er en del av bildet folk gir av Telemark, hvor folkene både blir beskrevet å leve som sine forfedre, som i bronsealderen, eller i en tidløs naturtilstand.

Slektskapstanken var dermed en av flere faktorer som skapte interesse for Norden, særlig når man ser den sammen med naturen og de andre sidene ved folk. Roll-Hansen viser denne sammenhengen mellom folk og natur under en fellesbetegnelse. «Denne opptattheten av det germanske blodsfellesskapet er, sammen med dyrkingen av det naturlige, kjente temaer fra "Nordlandideologien"». ³⁷⁹ Roll-Hansen mener den germanske opphavstanken var sentral for Norgesbegeistringen i Det tyske keiserrike. Hun påstår videre at disse filosofiske strømningene var like viktige som naturen for denne Norgesbegeistringen. ³⁸⁰ Jeg vil slik som Rogan påstå at det var helheten av natur og folk som sammenvevd som var det mest sentrale for Norgesbegeistringen. Det germanske fellesskapet er da en side ved denne helheten.

Regionsomfang og presisjon i beskrivelsene

De fleste eksemplene fra kildene jeg skal vise her har ikke noen direkte kobling til Telemark. De fleste kommentarene er gjort generelt om folk i Norden og Norge. Ingen av forfatterne jeg har undersøkt kommer faktisk med direkte påstander om at folk i Telemark skulle være bærere av noe særegent germansk. Det er derimot mulig å bruke de indirekte sidene av tekstene til en slik tolkning, ved å sammenligne med analysen jeg har gjort hittil. I et tidligere kapittel viste jeg at mange av de reisende mente isolasjon fra europeisk sivilisasjon ga visse gode egenskaper. I tillegg viste jeg at egenskapene også var ment å være formet av naturlige omgivelser og klima. Folk i mer isolerte steder, som fjellbygdene i Telemark, ble ansett som bærere av dyder og gode egenskaper, delvis fordi de ble antatt å ha lite kontakt med kontinentet.

Det samme argumentet kan man gjøre for skandinaver som bærere av germanske skikker og dyder. Mange av forfatternes referanser til slektskapet handler nettopp om å koble dem til egenskapene jeg har vist til tidligere, for eksempel ærlighet, dydighet og hardhet. Disse er mange av de samme egenskapene de promoterer som germanske. Når det er de samme egenskapene kan man også tolke det slik at de "reneste" germanerne også er de som

³⁷⁸ See, *Deutsche Germanen-Ideologie*, 11. Min oversettelse.

³⁷⁹ Roll-Hansen, "Der Zug nach dem Norden", 66.

³⁸⁰ Roll-Hansen, "Der Zug nach dem Norden", 21.

er mest urørt fra sivilisasjonens påvirkning. Noen tyske tenkere gjorde nettopp dette. *Heimat*-bevegelsen i Tyskland var en del av den kulturpessimistiske kritikken mot storbyksamfunnet utover på 1800-tallet. Tilhengerne mente at moderne sivilisasjon var med å skade det egne folkelige ved å fortrenge bondekulturen til fordel for byene. Noen koblet også dette til nasjonalismen, ved at sivilisasjon egentlig representerte fransk innflytelse som var med på å viske ut det egne tyske.³⁸¹ Med denne ideen blir sivilisasjon skadelig for det folkelige, altså mye av hva germanerideologien sto for. Når man leser kapitlet mitt om sivilisasjonsinnflytelse i dette lyset blir Telemark også et eksempel på "renere" germanere, selv om ikke forfatterne direkte viser til det i tekstene.

I dette kapitlet kan også regionsomfanget i eksemplene virke enda mer uklart enn det har vært til nå. Dette kommer av ordbruken til forfatterne jeg har undersøkt. Deres beskrivelser av det tenkte germanske fellesskapet under reisen gjennom Telemark er til tider lite geografisk presist, og varierer mellom hele Norden, Skandinavia, Norge eller regioner i landene. I tillegg er mange av referansene til fellesskapstanken plassert i forordene og introduksjonene til verkene, hvor forfatterne som oftest tar bredere og mer overordnede perspektiver om Norge og reisen deres.

På grunn av dette er ikke dette kapitlet fullt så fokusert på Telemark som de tidligere har vært. Ordbruken gjør det ofte vanskelig å vite om forfatteren fortsatt refererer til stedet han er, eller om han har hevet blikket til den større tyske eller skandinaviske verdenen. Likevel skal jeg vise eksempler som angår Telemark der de er å finne.

Germanerideologi og rase

I en tekst som skal diskutere germanerideologien på 1800-tallet er det viktig å ha i bakhodet at ideologien er del av idéverdenen som ledet opp til nasjonalsosialismen i Tyskland og krigene og folkemordene som fulgte med den. Som jeg har tatt opp i starten av denne oppgaven skal jeg ikke forsøke å vise hvordan disse ideene ledet dit de ledet. Jeg har verken plass eller kunnskap til å yte rettferdighet til et slikt tema. Likevel, som Fjågesund skriver: «ideas about the North have largely been associated with political ideas of the far right.»³⁸² Fordi temaer forfatterne tar opp, rase og folk, har assosiasjoner ved seg som trengs å forklares skal jeg vise utviklingen av germanerideologiens syn på dette. Jeg skal også vise sider i tekstene mine hvor dette dukker opp.

³⁸¹ See, *Deutsche Germanen-Ideologie*, 66-67.

³⁸² Fjågesund, *The Dream of the North*, 29.

Ideer om forskjeller og hierarki mellom raser utviklet seg blant europeiske tenkere allerede på 16- og 1700-tallet. Det var dermed denne samme tanken om rasers forskjeller som senere germanerinteresserte tenkere brukte på 1800-tallet.³⁸³ Fjågesund skriver at noen historikere kobler nasjonalsosialistiske røtter og germanerideologien til starten av 1800-tallet, til hat mot Frankrike etter tap i napoleonskrigene. Fjågesund poengterer hvordan søken om det felles germanske dermed førte til en avvisning av andre som "urene". Dette kunne gjelde blant annet franskmenn, jøder eller katolikker som fellesbetegnelse. En ganske stor gruppe var inkludert i dette. Senere ble også dette inkorporert i sosialdarwinistiske tolkninger av historien, som satt raser opp mot hverandre i en kamp for overlevelse. Perspektivet var altså utviklet for å finne det egne som motsats til andre. Gradvis ble også Norden brukt mer for dette.³⁸⁴

See peker på at germanerideologien først begynte å ta et raseperspektiv fra 1850-årene, med Arthur de Gobineaus verk om «ulikhet mellom raser».³⁸⁵ Ifølge See ble germanerideologien gradvis av tenkere som Gobineau og andre, som for eksempel Houston Stewart Chamberlain, sett i et raseperspektiv, hvor germanere ble sett som representant for den "ariske rasen". Det kulturorienterte synet rundt folk og historie ble også mot slutten av 1800-tallet blandet med et mer rent biologisk syn.³⁸⁶ Det var dette løst definerte begrepet rundt folk og rase som de reisende jeg har undersøkt opererte med, og som må ses sammen med de andre synene de har på folk og slektskap.

I de delene av tekstene mine jeg har fokusert på i oppgaven, delene om Telemark, er det få henvisninger til rase. Dette har trolig med at Telemark i tiden jeg skriver om ble ansett for å være et svært homogent sted, hvor betraktninger om rase var mindre relevant. Tekstene kan dermed fremstå som nokså "uskyldige" i deres analyser av folkene her. Faren med slike regionsfokus som jeg har tatt er litterære "skylapper" i arbeidet som ikke tar hensyn til forfatternes syn som kommer frem andre steder på deres reiser. Noen eksempler fra forfatternes beskrivelser av andre steder illustrerer at spørsmålet om folk og rase tar på en annen karakter når forfatteren må forholde seg til flere av dem. Om det nordlige Norden skriver Ziegler i 1860:

... her i det høye Norden av Europa, på ishavets kyst, møter spissen til germansk kultur sammen med utsidegrenen til mongolsk barbari; her er tumblelassen til den vitale Nordmannen og den lille skitne Lappen med sine vandrende reinsdyrflokker.³⁸⁷

³⁸³ Theodorsen, "Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge's Travel Writings", 159-161.

³⁸⁴ Fjågesund, *The Dream of the North*, 469-470.

³⁸⁵ See, *Texte und Thesen*, 15. Min oversettelse.

³⁸⁶ See, *Deutsche Germanen-Ideologie*, 53-62.

³⁸⁷ Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, 6. Min oversettelse.

Denne delen har en helt annen tone enn Zieglers reise gjennom Telemark og Sør-Norge, som jeg har referert mye til tidligere i denne oppgaven. Niemanns bok om Norden fra 1909 har også noen av samme sidene ved seg. Han er opptatt av ideen om raserenhet og skriver om Nord-Norge:

Lappisk blodblanding forekommer ved uforsiktighet blant mange Nordmenn i de nordligste provinsene Nordland og Finnmark. [...] Der står den store blonde, blåøyde og dypt ivrige nordlending og den lille, mørke, brunøyde, raske og fantasifulle finne, eller etter mye blanding, den sterke kvene-nordmann og den svakere lappe-nordmann overfor hverandre.³⁸⁸

Forholdet til Nord-Norge er for flere forfattere der datidens syn tydelig dukker opp. Også Mügge tar opp lignende perspektiver. I sin analyse av samer er han langt mer ambivalent om ikke negativ rundt deres trekk og levestil enn han var ved nordmenn.³⁸⁹ Som jeg viste i forrige kapittel var enkelhet blant folkene noe han hyllet i sin beskrivelse av folk i Telemark. Eksempelene fra kildene i forrige kapittel og i dette må ses i dette lyset for å kunne forstås fullt ut.

Utvikling i kildene

Et eksempel fra forordet til Mügges bok fra 1844 viser hvordan germanerideologien ble brukt på midten av 1800-tallet. I forordet skriver han om Norge: «Et stammebeslektet folk bor her, deres språk, sedvaner, innretninger og tenkemåter minner om livene til våre forfedre og det egne hjemlige liv, slik som deres nylig grunnlagte stat er bygd på en grunnsats av urgammel germansk frihet.»³⁹⁰ Folkene i Norge blir tillagt egenskaper basert på deres germanske opphav. Også den norske staten, som Mügge omtaler mye ellers i boken, blir koblet til det germanske fellesskapet gjennom sitt grunnlag på germansk frihet.

For Mügge er det opphavstanken og historien som er viktigst for det germanske Norge. Når han møter Gullik Bolkesjø er det etter beundring det germanske som vektlegges ved han som et bilde av ekte germansk frihet.³⁹¹ Mügge er fra begge disse utsagnene opptatt av opphavstanken. I forrige kapittel var det rousseauiske naturmennesker som forgjenger til europeisk sivilisasjon. Her trekker han det videre til å gjelde en tenkt germansk fortid. En «frihet» som en gang eksisterte blant tyskere også.

16 år senere beskriver Ziegler norske folk på en lignende måte. I introduksjonen hans refererer han også til "stammeslektskapet", sammen med naturen, for å forklare hvorfor

³⁸⁸ Niemann, *Das Nordlandbuch*, 71. Min oversettelse.

³⁸⁹ Theodorsen, "Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge's Travel Writings", 161-162.

³⁹⁰ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, VI. Min oversettelse.

³⁹¹ Mügge, *Skizzen aus dem Norden*, bind 1, 305.

stadig flere tyskere reiste til Norge i hans tid.³⁹² Særlig begrepet *Stammverwandschaft* går igjen i tekstene. Krauß bruker det i samme kontekst i 1888. I et av de introduserende kapitlene hans «Land und Volk» skriver han om hvordan folk har fått øynene opp for Norden som reisemål: «... de med oss stammebeslektede rikene» er det han kaller de nordiske landene.³⁹³ Det ser ut til å være en tendens til å bruke dette ordet i introduksjoner for å vise verdien av å reise til eller lære om Norden. Tanken om "broderfolk" var nettopp en del av hva som bidro til den tyske interessen for området mot slutten av 1800-tallet.³⁹⁴

Det som skiller Krauß og andre senere forfattere er et mer konkret forhold til egenskapene de mener utgjør det germanske fellesskapet. Om trekk ved nordmenn i forhold til de andre skandinaviske folkene skriver han: «hans blå øyne og blonde hår bedrar deres rent germanske avstamning.»³⁹⁵ Sammenlignet med Mügges beskrivelse av Bolkesjø er det mer fokus på hvordan de fysiske egenskapene gjør han germansk. Mens Mügge fokuserer på det frie livet og den vennlige, ærverdige oppførselen hans er det blåe øyne og blondt hår som for Krauß viser den germanske avstamningen. Man kan se det mer biologisk orienterte synet som ble aktuelt senere på 1800-tallet.

Denne typen beskrivelser er noe som karakteriserer de senere tekstene som tar opp germanerideologien. Richter, som reiste til Norge i 1893, skriver om møtene sine med folk i Dalen: «Ut av de blåe germanske øynene under de lyse ansiktene lo ekte tyske barneansikter, som på tross av at forskjellene i språket skilte oss fremsto fortrolige og forståelsesfulle.»³⁹⁶ Her er det også blå øyne og blondt hår som gjør folkene ikke bare germanske, men tyske.

Det sterkeste utløpet for denne tilspissede germanerideologien i tekster jeg har lest kommer fra Niemanns innføring i nordisk natur og kultur fra 1909. Han refererer som de tidligere til stammeslektskapet i sin introduksjon. Han skriver at boken hans er ment å vise det tyske folk «de stammebeslektede nordiske broderfolkene» sin natur, folk og kultur.³⁹⁷ Endringen fra tidligere tekster er at ideer om raseblanding, og egenskaper ved forskjellige folk er mye mer tydelig i tekster som Niemanns. «Skandinaveren er en nordgermaner, og de germanske karakteregenskapene forekommer naturlig i alle stammene.»³⁹⁸ Dette skriver han før han går videre med å beskrive trekk blant de skandinaviske folkene. Det er mye de samme trekkene jeg har vist til tidligere, blant annet oppriktighet og sunnhet, men også mer fysiske

³⁹² Ziegler, *Meine Reisen im Norden*, bind 1, V-VI.

³⁹³ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 5. Min oversettelse.

³⁹⁴ Gerhardt og Hubatsch, *Deutschland und Skandinavien*, V.

³⁹⁵ Krauß, *Von der Ostsee bis zum Nordcap*, 22. Min oversettelse.

³⁹⁶ Richter, *Drei Sonntage auf den norwegischen Fjords*, 7. Min oversettelse.

³⁹⁷ Niemann, *Das Nordlandbuch*, VII Min oversettelse.

³⁹⁸ Niemann, *Das Nordlandbuch*, 64. Min oversettelse.

trekk som farge, høyde og styrke. Her er disse derimot tillagt et germansk opphav sammen med naturen og klimaet.

Niemann var opptatt av "renheten" til folk. Som beskrivelsen hans av Nord-Norge viser var raserenhet noe han anså som viktig og som han bekymret seg over. I sør er derimot analysen annerledes. Han går langt i å beskrive trekk og skikker ved forskjellige deler av alle de nordiske landene. Om Sør-Norge skriver han: «Ren norsk avstamning viser også sør- og vestnordmannen. I Sør-Norge ligner innbyggerne i den maleriske Satersdal i deres tendenser til slåssing og fyll på den svenske blekingeren.»³⁹⁹ Steder som Lofthus i Hardanger beskriver han å inneha «alle germanske karakter- og kroppsdyder»⁴⁰⁰ Her er det ikke raseblanding Niemann er redd for, men det jeg har skrevet om tidligere: turiststrømmen som slår innover fjellene og fjordene, og som setter skikkene og tradisjonene i de norske bygdene i fare.⁴⁰¹

Hovedtrekket i endringer i tekster over tid av beskrivelser jeg har gitt her er utviklingen fra romantiske folkesyn til mer konkret, biologisk rasetenkning. Mügge presenterer et abstrakt germanerbilde, hvor nordmenns germanske slektskap i større grad er basert på verdier og hva han anser som dyder enn konkrete fysiske trekk. Det jeg har beskrevet i forrige kapittel, natur og isolasjon, vurderer Mügge ofte sammen med germansk avstamning som kilde for egenskapene. Han tar også det historiske, eller også tidløse perspektivet, ved at steder som Telemark representerer en germansk fortid som har gått tapt på kontinentet gjennom moderne sivilisasjon og påvirkning utenfra. Også raseterminologi i seg selv er fraværende hos Mügge. Som Theodorsen skriver bruker ikke Mügge begrepet raseverken i sin beskrivelse av nordmenn eller andre folkeslag i nord, men heller folkestamme.⁴⁰²

De senere forfatterne nærmere 1900 er langt mer fokusert på konkrete karaktertrekk som øye- eller hårfarge. De har et eksplisitt fokus på rase som kjennetegn sammen med kulturen. Niemann kategoriserer også de stadig nevnte egenskapene som mer tydelig "germanske dyder" der Mügge ser dem som i større grad formet av de naturlige omgivelsene og levekårene til folkene.

Det germanske fellesskapets betydning

Noe av forskningen som er gjort rundt tysk germanerideologi og forholdet til Skandinavia på 1800-tallet reiser spørsmål om hva dette egentlig betydde for de reisende og for det tyske

³⁹⁹ Niemann, *Das Nordlandbuch*, 74. Min oversettelse.

⁴⁰⁰ Niemann, *Das Nordlandbuch*, 76. Min oversettelse.

⁴⁰¹ Niemann, *Das Nordlandbuch*, 75-76. Ordleggingen til Niemann i et tidligere kapittel kan tilsi at "skaden" alt var skjedd på hans tid. I introduksjonen skriver han at han skal beskrive nordisk natur, kultur og folk som det nordiske folket "har eller i det minste kunne hatt." Se: Niemann, *Das Nordlandbuch*, VII.

⁴⁰² Theodorsen, "Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge's Travel Writings", 161.

publikum på denne tiden. See påstår at Skandinavia ikke var av stor interesse for dannede i Tyskland før den internasjonale suksessen til Ibsen og Strindberg sent på 1800-tallet. Han mener en av grunnene for dette var at «et fellesgermansk stammeslektskap knapt spilte en rolle i kulturpolitikken på andre halvdel av århundret.»⁴⁰³

Politiske sider av fellesskapet var det også. For eksempel spørsmålet om et samlet Tyskland skulle inkludere Skandinavia. Denne og lignende pangermanistiske strømninger hadde derimot i praktisk politikk ikke det minste betydning, skriver Martin Gerhardt og Walther Hubatsch.⁴⁰⁴ Politisk var også noen av de som fremmet germanerideologi sett som avstøtende, som fanatikere blant noen.⁴⁰⁵ Dette kan tyde på at ikke alle var interessert i å skrive om temaet. Hvis ideen var kontroversiell kan dette være en grunn til at den ikke kommer opp for ofte i tekstene. Det er også mulig at den biologisk raseorienterte germanerideologien eksisterte parallelt med den abstrakte fellesskapstanken. Sistnevnte fremstår som jeg har vist som noe mindre politisk betent i tekstene.

På tross av romantiske interesser for Norden som "germansk arnested" fremstår mange av referansene blant de som tar det opp som trivielle, uten noen større betydning. Eksemplene på *Stammverwandtschaft* fra Mügge, Ziegler og Krauß kommer alle fra introduksjonene på bøkene deres, og det er få referanser til ideen utenom dette. Det var litterære forventninger til reiseberetninger om Norden. Germanske fellesskap kan ha vært noe publikum forventet å lese om, altså en del av hva som "solgte" Norden, uten å bety noe mer politisk. Markedsføringsaspektet er også noe som må tas videre hensyn til. I forordene ellers tar forfattere opp mange temaer som var med å gjøre Norge mer attraktivt å reise til og lese om, slik som stor natur, godt statsstyre, eller folk som også er beslektet med tyskere. Roll-Hansen skriver at pakkereiser og reiseskildringer appellerte til det "germanske blodsfellesskapet" og andre stereotypier i sin promotering.⁴⁰⁶ Roll skriver at særlig var Wilhelm II sine norgesreiser fra 1889 brukt som inspirasjon, men basert på tidligere reiseberetninger jeg har vist til var slik appellering åpenbart et fenomen som var eldre enn 1889.

For tyske reisende til Norge var folkeslags særegenheter, og ideen om et slektskap mellom tyskere og folk i Norden også en del av interessen for landene. Tanken om *Stammverwandtschaft* og også et rasefellesskap var del av den kulturelle interessen de reisende hadde. Germanerideologien var derimot løst definert, og de reisende er sjelden

⁴⁰³ See, *Barbar, Germane, Arier*, 11. Min oversettelse.

⁴⁰⁴ Gerhardt og Hubatsch, *Deutschland und Skandinavien*, 325.

⁴⁰⁵ Spode, "Nordlandsfahrten", 27.

⁴⁰⁶ Roll-Hansen, "Der Zug nach dem Norden", 65-66.

presise i hva de mener med det eller hvilke steder de omtaler. Interessen for Norden som germanere kan også ses som en nært knyttet annen side av interessen for deres isolasjon fra sivilisasjon og nærhet til naturen. Det er ikke en stor andel av forfatterne som tar opp det germanske fellesskapet derimot, og utenom visse grupper i samfunnet fikk ikke ideen politisk slagkraft før helt på slutten av 1800-tallet.

3.4. Konklusjon

I denne delen har jeg tatt opp de reisende sine oppfatninger om folk i Telemark i et utviklingsperspektiv. Jeg har vist hvordan interessen for folk har mye av den samme bakgrunnen, og i stammer til en viss grad fra, naturinteressen. Dette var faktorer som samfunnsendringer, romantikk, vitenskap og en interesse for "naturlige" folk som sivilisasjonskritikk.

I det første kapitlet har jeg introdusert dette, men også gått gjennom hvordan reisemåten ga de reisende kontakt med de lokale i Telemark, og også hvordan dette endret seg mot slutten av 1800-tallet. Jeg har dermed drøftet hvor oppfatningene om folk kommer fra, og om det dreier seg om stereotypier i form av for eksempel *generaliseringer* fra noen få møter.

I det neste kapitlet har jeg vist interessen for de lokale i Telemark som "urørte" og i "harmoni" med naturen. Inspirert av hovedsakelig tankene til Rousseau og Montesquieu tilegger mange av de reisende de lokale egenskaper som de mener stammer fra klima, naturen eller isolasjonen deres fra resten av Europa. Dette var for noen også ment sivilisasjonskritisk, i at det så de "tilbakeliggende" Telemarkingene som langt bedre enn byfolk i hjemlandet. Denne siden av synet på folk er også likt natursynet i at ideene fortsatt dukker opp i reiseberetningene sent på 1800-tallet, men at mulighetene for å uttrykke dem gjennom møter hadde blitt kraftig begrenset. Igjen var det de som dro lenger inn, der turistinfrastrukturen var dårligere som fikk disse møtene.

Det siste kapitlet handler om ideen at tyskere og folk i Norden delte et nært slektskap. Når de anså folk i Telemark som uberørte mente også de reisende at det var i de isolerte stedene i Norge man fant det "originalt" germanske som hadde gått tapt i Tyskland. Mange av de reisende var opptatt av dette slektskapet og Norges rolle i det, men det er få som nevner denne *germanerideologien* med i sammenheng med Telemark. Nærheten til Telemark bygger da på en tolkning av kapitlet ovenfor. Folk i Telemark kunne dermed ses som særlig "rene",

med deres "gammelgermanske" skikker, og liten grad av påvirkning fra andre, ikke-germanske kulturer.

Som ellers var det mindre muligheter for å møte disse "rene germanerne" senere på 1800-tallet, og de reisende måtte igjen opp i høyden for dette. Interessen for germanerideologien var heller ikke mindre senere på århundret. Tvert i mot ble denne ideen trukket inn i et sterkere biologi- og raseperspektiv, som man kan lese av de senere reiseberetningene. Dette erstattet i stor grad en mer abstrakt fellesskapstanke.

4. Oppsummering og konklusjon

4.1. Oppsummering

Denne oppgaven har vært strukturert rundt problemstillingen hvordan og hvorfor oppfatningene på natur og folk i Telemark utviklet seg i den tyskspråklige reiselitteraturen fra 1844 til 1914? I introduksjonen har jeg forklart og drøftet de forskjellige aspektene i denne problemstillingen. Jeg har gjort rede for hva som inngår i området Telemark, og hvordan dette er en avgrensing som unngår metodologisk nasjonalisme. Jeg har avgrenset tiden jeg har undersøkt, og har skissert endringene i infrastruktur og økningen av antall tilreisende i Telemark, som begge er sentrale for oppfatningene til de reisende. Jeg har forklart hvorfor jeg ser et tyskspråklig perspektiv, heller enn det anakronistiske "tyske" basert på statsgrenser.

Deretter har jeg drøftet bruken av betegnelse *turist* og *reisende* og hvorfor denne oppgaven har brukt sistnevnte om forfatterne den analyserer. Jeg har vist hvem disse forfatterne var, og også forklart hvordan man kan forstå og analysere betegnelsen reiselitteratur, før jeg til slutt har gått gjennom forskningslitteraturen på dette feltet.

I den første hoveddelen har jeg tatt for meg natursynet til de reisende. Jeg har gitt et bilde av hvordan det var frem til 1860, hvor jeg har fremhevet romantikken som dominerende for hvordan de reisende forsto naturen. Deretter har jeg trukket dette inn i et utviklingsperspektiv. Infrastrukturens utvikling mot slutten av 1800-tallet påvirket forutsetningene for hvordan de reisende kunne oppleve naturen, men oppfatningene forble like, og kom frem på den "gamle" måten blant reisende som dro til de mer tilbakeliggende delene av Telemark. Jeg har også sett denne samme utviklingen i lys av hvordan farer og besvær var nevnt av mange av de reisende. Jeg har tolket dette som del av den romantiske opplevelsen, i tillegg til hvordan reisene til Telemark gjennom beskrivelsene kan ses som oppdagelsesreiser. Utviklingen her var også lik, med lite av farer senere på 1800-tallet, bortsett fra dypt inne og oppe i Telemark.

Den andre hoveddelen har handlet om synet på lokle i Telemark blant de reisende. Synet på folk har mange likhetstrekk med synet på natur. Jeg har forklart hvordan reisemåten var med å påvirke mulighetene for å få kontakt med de lokale, og noen eksempler på hva oppfatninger kan ha bygget på. Deretter har jeg analysert det vanlige perspektivet om folk i Telemark som uberørte og naturnære. Dette synet er svært tett knyttet til natursynet, gjennom å se folk som del av naturen. Jeg har dermed vist de samme utviklingslinjene gjennom at oppfatningen om folk var lik hele perioden, men at mulighetene for å møte og uttrykke seg

om dem var færre senere. Det siste kapitlet tolker utsagnene om folk i lys av *germanerideologien* og hvilken rolle Telemark spilte i dette.

4.2. Konklusjon

I problemstillingen Hvordan og hvorfor oppfatningene på natur og folk i Telemark utviklet seg i den tyskspråklige reiselitteraturen fra 1844 til 1914 er de to nøkkelkonklusjonene endringer i reisemåtene, men kontinuitet i oppfatningene. Telemark gjennomgikk store endringer i infrastrukturen på andre halvdel av 1800-tallet. Noen av dem fulgte de vanlige linjene i landet, slik som dampbåt og bedre veier. Andre var ingeniørarbeider av verdensklasse, hovedsakelig Kanalen som skapte en vannvei fra Dalen i det indre av Telemark til havet.

Grep i infrastrukturen hadde innvirkning i hvordan de reisende oppfattet verden rundt seg, som jeg har vist gjennom en *mentalitetshistorisk* analyse. Opplevelsen av omverdenen fra en jernbanekúpe er annerledes enn fra en vogn eller fra en hesterygg. Opplevelsen fra en åpen robåt er annerledes enn fra dekket på en dampbåt. Dette hadde innvirkning på forutsetningene de reisende hadde for å se omgivelsene sine. Beskrivelsene senere på 1800-tallet har ikke de samme tenkepausene og refleksjonene rundt landskapet som de tidligere har, fordi reisemåten får landskap til å gå forbi fortere og med det blir vurdert annerledes.

Antallet reisende til Telemark var i vekst fra etter napoleonskrigene og frem til utbruddet av den første verdenskrig. Særlig tiårene før og etter århundreskiftet var veksten stor. Dette satte også spor på reisene, men mer indirekte for forfatterne jeg har undersøkt. Infrastrukturen bygd for å legge til rette for flere besøkende hadde samme innvirkning som den øvrige infrastrukturen i at den endret forutsetningene for å oppleve naturen, og å møte folkene i den.

Ut ifra bildet jeg har gitt av forutsetningene vil jeg trekke ut noen sentrale konklusjoner fra analysen. Selv om forutsetningene for å komme i kontakt med natur og folk endret seg mot slutten av 1800-tallet, så endret ikke interessen og oppfatningene seg i samme grad. Folk var fortsatt interessert i å se natur, og de var fortsatt interessert i å møte og kommentere på lokale på slutten av århundret. Mulighetene for å oppleve folk og natur hadde derimot endret seg.

Dette fikk utslag i natursynet gjennom at den samme fysiske nærheten som reisende rundt midten av århundret hadde til naturen ikke var der i samme grad. Det romantiske blikket på naturen lot seg dermed ikke utfolde på samme måten: Følelsen av å stå overfor en voldsom og fryktinngytende sublimitet kunne ikke realiseres når peisilden ved hotellet eller middagsalongen på dampbåten til alle tider bare var få skritt unna. Derimot beskriver de reisende senere på århundret også naturen med lignende romantiske begreper, og i en lignende romantisk stil der de møtte den.

I tillegg innebar dampbåter og hoteller at de reisende senere på 1800-tallet ikke fikk de samme møtene med lokale som de som reiste før fikk. De tidligere bodde på gårder, til tider med svært dårlige kår. De ble rodd over sjøene av lokale skysskarer, som i blant sang eller fortalte historier til dem. Hotellene og dampbåtene involverte ikke de samme møtene med lokale, og langt færre nevner møter de hadde med lokale overhodet i beretningene nærmere århundreskiftet.

De hadde likevel stor interesse for å fremme de lokale i Telemark sine gode kvaliteter som naturnære folk uberørte av den moderne europeiske sivilisasjon, eller som bærere av den ren germansk avstamning og gode germanske skikker. Dette var fordi grunnene til at disse tankene oppsto fortsatt var til stede i Sentral-Europa ved inngangen til det 20de århundre, kanskje til og med sterkere enn før.

Industrialiseringen og urbaniseringen hadde ikke bremsset, og reaksjonen på den i form av sivilisasjonskritikk og nostalgi til det gamle var fortsatt i høy grad til stede i den tyske verden, og spørsmål rundt det moderne sto dermed sterkt. Derimot bærer de senere reiseberetningene mer preg av å forsøke å komme seg unna disse problemene gjennom reiser til Telemark, heller enn å prøve å belære leseren om det moderne sine problemer.

Det samme gjaldt *germanerideologien*, som begynte å ta form som en større politisk bevegelse ved århundreskiftet, og som fikk enda større betydning for tyskere i årtiene etterpå. Både reisende før og etter 1860 tok den opp. Ideologien hos tidlige forfattere som Mügge refererte til et abstrakt folkefellesskap. Hos senere forfattere tok *germanerideologien* et mer biologisk drevet raseperspektiv, med et større fokus på fysiske egenskaper enn ideer og skikker. *Germanerideologien* var dermed den som så mest endring i min periode. Ikke ved at den forsvant på grunn av de endrede reisemåtene i Telemark, men fordi den tok til seg et mer aggressivt og politisk preg mot slutten av perioden.

Den andre sentrale konklusjonen analysen har vist er at utviklingene i Telemark ikke skjedde i samme hastighet overalt. Hovedsakelig fjellplatåene og deler av Vest-Telemark var helt frem til etter århundreskiftet basert rundt skyssgårder, roslyss, dårlige veier og få

reisende. De jeg har undersøkt som senere på 1800-tallet dro til disse stedene har dermed beskrivelser som i stor grad ligner de tidligere.

De fikk møter med øde natur som ga de det utsatte og ensomme møtet med noe stort og fryktingytende. De fikk også møte de lokale på nært hold, og beskriver oftere der de lokale sine gode egenskaper, som stammet fra isolasjon fra Europa, naturnærheten, det kalde klimaet, eller deres germanske avstamning.

Analysen har dermed vist at utviklingen av oppfatningene om natur og folk i Telemark fra 1844 til 1914 var preget av en stor grad av kontinuitet, men at forutsetningene for å uttrykke oppfatningene endret seg mot slutten av århundret på grunn av endringer i infrastrukturen og oppgangen i antall reisende. Disse endringene var derimot ikke like store i det indre av Telemark, og beskrivelsene derfra ligner derfor gjennom hele perioden.

Litteratur

Primärkilder

Bædeker, K. *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark.*

Leipzig: Verlag von Karl Bædeker, 1879.

Bædeker, K. *Schweden und Norwegen nebst den wichtigsten Reiserouten durch Dänemark.*

Leipzig: Verlag von Karl Bædeker, 1901.

Fresenius, H. *Norwegische Reisebilder: Vortrag, Gehalten auf der Sectionsversammlung des Nassauischen Vereins für Naturkunde.* Wiesbaden: J.F. Bergmann, 1895.

Krauß, Ferdinand. *Von der Ostsee bis zum Nordcap. Eine Wanderung durch Dänemark, Norwegen und Schweden, mit besonderer Rücksicht auf Kunst- und Kulturgeschichte, Sage und Dichtung.* Neutitschein, Wien und Leipzig: Rainer Hosch, 1888.

Makowsky, Alexander. *Reiseskizze aus Norwegen.* Brünn: Naturforschender Verein in Brünn, 1872.

Moritz, August. *Tagebuch der Reisen in Norwegen in den Jahren 1847 und 1851.*

Vollständige Anweisung zur Bereisung dieses Landes, nebst Gesellschafts-Reiseplan, Reiserouten, 17 Illustrationen und einer correcten Reise-Karte. Stettin: L.A. Kittler, 1853.

Mügge, Theodor. *Reise durch Skandinavien: Skizzen aus dem Norden*, bind 1. Hannover: C.F. Kius, 1844.

Niemann, Walter. *Das Nordlandbuch: Eine Einführung in die gesamte nordische Natur und Kultur.* Berlin: Alexander Duncker Verlag, 1909.

Pancritius, Albrecht. *Hägringar. Reise durch Schweden, Lappland, Norwegen und Dänemark im Jahre 1850.* Königsberg: Gebrüder Bornträger, 1852.

Passarge, Ludwig. *Sommerfahrten in Norwegen: Reiseerinnerungen, Natur- und Kulturstudien*, bind 1. Leipzig: Elischer Nachfolger, 1901.

Passarge, Ludwig. *Sommerfahrten in Norwegen: Reiseerinnerungen, Natur- und Kulturstudien*, bind 2. Leipzig: Elischer Nachfolger, 1901.

Pfeiffer, Ida. *Reise nach dem skandinavischen Norden und der Insel Island im Jahre 1845.* Bind 1. Pesth: Gustav Heckenast, 1846.

Pfeiffer, Ida. *Reise nach dem skandinavischen Norden und der Insel Island im Jahre 1845.* Bind 2. Pesth: Gustav Heckenast, 1846.

- Richter, Herman. *Drei Sonntage auf den norwegischen Fjords. Erinnerungen an meine Nordlandsfahrt im August 1893*. Duisburg: Kirchlichen Monatsblatt für Rheinland und Westfalen, 1896.
- Rumpf, J. *Über eine nordische Reise*. Graz: Naturwissenschaftlichen Vereines für Steiermark, 1882.
- Schroeder, Oswald. *Norwegen: das Land der Mitternachtssonne*, bind 1 av *Mit Camera und Feder durch die Welt: Schilderungen von Land und Leuten*. Leipzig: Wanderer-Verlag, 1904.
- Wallner, Franz. *Ueber Land und Meer. Reisebilder aus Nord und Süd*. Berlin: Otto Janke, 1874.
- Zeise, Heinrich. *Reiseblätter aus dem Norden*. Altona: H. W. Köbner, 1848.
- Ziegler, Alexander. *Meine Reisen im Norden: In Norwegen, auf den Orkney- und Shetland-Inseln, in Lappland und Schweden*, bind 1. Leipzig: J.J. Weber, 1860.

Sekundærlitteratur

- Alberti, Eduard. *Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller von 1829 bis mitte 1866*. Kiel: Maak's Verlag, 1868.
- Agøy og Schrumpf. "De store endringenenes hundreår". I 1814-1905, bind 2 av *Telemarks Historie*, redigert av Nils Ivar Agøy og Ellen Schrumpf, 11-14. Bergen: Fagbokforlaget, 2014.
- Barton H, Arnold. *Essays on Scandinavian history*. Carbondale: Southern Illinois University Press. 2009.
- Bergmann, Klaus. *Agrarromantik und Großstadtfeindschaft*, bind 20 av *Marburger Abhandlungen zur Politischen Wissenschaft*. Meisenheim am Glan: Anton Hain, 1970.
- Brenner, Peter J. *Der Reisebericht in der deutschen Literatur: Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1990.
- Brophy, James, M. "The End of the Economic Old Order: The Great Transition, 1750-1860". I *The Oxford Handbook of Modern German History*, redigert av Helmut Walser Smith, 169-194. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Bruce, David M. "Baedeker: The Perceived 'Inventor' of the Formal Guidebook – a Bible for Travellers in the 19th Century", I *Giants of Tourism*, redigert av Richard W. Butler og Roslyn A. Russell, 93-110. London: CABI, 2010.
- Dahl, Helge. *Fram til 1920*, bind 1 av *Rjukan*. Rjukan: Tinn kommune, 1988.

- Eichberg, Henning. "Stimmung über der Heide – Vom romantischen Blick zur Kolonisierung des Raumes". I *Natur als Gegenwelt: Beiträge zur Kulturgeschichte der Natur*, redigert av Götz Großklaus og Ernst Oldemeyer, 197-234. Karlsruhe: Loeper Verlag, 1983.
- Fjågesund, Peter. *Til Telemark! Utlendingers reiser på 1800-tallet*. Oslo: Landbruksforlaget, 2001.
- Fjågesund, Peter og Ruth Symes. *The Northern Utopia: British Perceptions of Norway in the Nineteenth Century*. Amsterdam: Rodopi, 2002.
- Fjågesund, Peter. "From Sacred Scenery to Nuclear Nightmare: Rjukan and its Myths". I *Northbound: Travels, Encounters, and Constructions 1700-1830*, redigert av Karen K. Povlsen, 377-398. Århus: Aarhus University Press, 2007.
- Fjågesund, Peter. "Telemark sett utanfrå". I 1814-1905, bind 2 av *Telemarks Historie*, redigert av Nils Ivar Agøy og Ellen Schruppf, 301-317. Bergen: Fagbokforlaget, 2014.
- Fjågesund, Peter. *The Dream of the North: a Cultural History to 1920*. Amsterdam: Rodopi, 2014.
- Gebauer, Günter. "Auf der Suche nach der verlorenen Natur – Der Gedanke der Wiederherstellung der körperlichen Natur". I *Natur als Gegenwelt: Beiträge zur Kulturgeschichte der Natur*, redigert av Götz Großklaus og Ernst Oldemeyer, 101-120. Karlsruhe: Loeper Verlag, 1983.
- Gerhardt, Martin og Walther Hubatsch. *Deutschland und Skandinavien im Wandel der Jahrhunderte*. Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag, 1950.
- Großklaus, Götz. "Der Naturtraum des Kulturbürgers". I *Natur als Gegenwelt: Beiträge zur Kulturgeschichte der Natur*, redigert av Götz Großklaus og Ernst Oldemeyer, 169-196. Karlsruhe: Loeper Verlag, 1983.
- Hartmann, Regina. *Deutsche Reisende in der Spätaufklärung unterwegs in Skandinavien: Die Verständigung über den "Norden" im Konstruktionsprozeß ihrer Berichte*, bind 44 av *Texte und Untersuchungen zur Germanistik und Skandinavistik*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2000.
- Jansen, Christian. "The Formation of German Nationalism, 1740-1850". I *The Oxford Handbook of Modern German History*, redigert av Helmut Walser Smith, 234-259. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Johnsen, Berit Eide. "Research on the history of Scandinavian summer and seaside tourism – transnational and transregional perspectives?". *Journal of Tourism History* 5, no. 3 (2013): 246-264. DOI: 10.1080/1755182X.2014.898703.

- Kolbe, Wiebke. "Innledning: Turismhistoria i Norden". I *Turismhistoria i Norden*, redigert av Wiebke Kolbe og Anders Gustavsson, 7-18. Uppsala: Kungliga Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2018.
- Lindstøl, Tallak. *Stortinget og Statstraadet 1814-1914*. Kristiania: Steen'ske Bogtrykkeri. 1914.
- Müller, Susanne. *Die Welt des Baedeker: Eine Medienkulturgeschichte des Reiseführers 1830-1945*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2012.
- Myhre, Torbjørn Utklev og Helge Songe. *Lystreiser i Vestfjorddalen på 1800-tallet*. Tinn: Singsong, 2010.
- Povlsen, Karen Klitgaard. "Persistent Patterns. The Genre of Travel Writing in the Eighteenth Century". I *Northbound: Travels, Encounters, and Constructions 1700-1830*, redigert av Karen Klitgaard Povlsen, 325-340. Århus: Aarhus University Press, 2007.
- Pötscher, Franz. "Reiseberichte und Reisehandbücher: Norwegen in der deutschen Reiseliteratur der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts". I *Nordlandreise: die Geschichte einer touristischen Entdeckung = historien om oppdagelsen av turistmålet Norge*, Redigert av Doris Tillmann og Sonja Kinzler, 58-68. Hamburg: Mare, 2010.
- Rogan, Bjarne. *Plikt, byrde – og inntektskilde? En undersøkelse av skyssvesenet på første halvpart av 1800-tallet*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Oslo, 1985.
- Rogan, Bjarne. *Det gamle skysstellet: reiseliv i Noreg frå mellomalderen til førre hundreåret*. Oslo: Samlaget, 1986.
- Rogan, Bjarne. *Mellom tradisjon og modernisering: kapitler av 1800-tallets samferdselshistorie*. Oslo: Novus, 1998.
- Rogan, Bjarne. "Traveller chic: Et kulturhistorisk blick på reiser og turisme, ritual og ekspressivitet". I *Ritualer: Kulturhistoriske studier*, redigert av Anne Bugge Amundsen, Bjarne Hodne og Ane Ohrvik, 119-137. Oslo: Universitetsforlaget, 2006.
- Rogan, Bjarne. "Travelling – Between Materiality and Mental Constructs: Encounters in Norway in the Eighteenth and Nineteenth Centuries". I *Northbound: Travels, Encounters, and Constructions 1700-1830*, redigert av Karen K. Povlsen, 243-264. Århus: Aarhus University Press, 2007.
- Roll-Hansen, Hege. "'Der Zug nach dem Norden': Wilhelmiske Norgesforestillinger og tysk nasjonal ideologi". Upublisert hovedoppgave. Universitetet i Oslo, 1993.
- Rühling, Lutz. "'Bilder vom Norden' – Imagines, Stereotype und ihre Funktion" I *Imagologie des Nordens: Kulturelle Konstruktionen von Nördlichkeit in interdisziplinärer Perspektive*, bind 7 av *Imaginatio Borealis: Bilder des Nordens*, redigert av Astrid

- Arndt, Andreas Blödorn, David Fraesdorff, Annette Weisner og Thomas Winkelmann, 279-300. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004.
- Rumpler, Helmut og Herwig Wolfram. *1804-1914, Eine Chance für Mitteleuropa, Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. ukjent bind av *Österreichische Geschichte*. Wien: Ueberreuter, 1997.
- Sagmo, Ivar. "Folk og land i første halvdel av 1800-tallet – sett med tyske reisendes øyne". I *Jakten på det norske: Perspektiver på utviklingen av en norsk nasjonal identitet på 1800-tallet*, redigert av Øystein Sørensen, 74-92. Oslo: Gyldendal, 1998.
- Sagmo, Ivar. "Präformation und Wirklichkeit: Berichte von Reisen nach Norwegen zwischen 1770 und 1850". I *Imagologie des Nordens: Kulturelle Konstruktionen von Nördlichkeit in interdisziplinärer Perspektive*, bind 7 av *Imaginatio Borealis: Bilder des Nordens*, redigert av Astrid Arndt, Andreas Blödorn, David Fraesdorff, Annette Weisner og Thomas Winkelmann, 159-176. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004.
- Sautermeister, Gert. "Reiseliteratur als Ausdruck der Epoche". I *Zwischen Restauration und Revolution 1815-1848*, bind 5 av *Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, redigert av Gert Sautermeister og Ulrich Schmid, 116-150. München: Carl Hanser Verlag, 1998.
- Scarlett, F. *Turistlandet Norge : turisttrafikkens begyndelse og udvikling til verdenskrigens udbrud samt 30 aars erindringer som turistagent i Norge*, bind 1. Kristiania: Steenske Forlag, 1921.
- Scarlett, F. *Turistlandet Norge : turisttrafikkens begyndelse og udvikling til verdenskrigens udbrud samt 30 aars erindringer som turistagent i Norge*, bind 2. Kristiania: Steenske Forlag, 1922.
- See, Klaus von. *Deutsche Germanen-Ideologie: Vom Humanismus bis zur Gegenwart*. Frankfurt am Main: Athenäum-Verlag, 1970.
- See, Klaus von. *Barbar, Germane, Arier: Die Suche nach der Identität der Deutschen*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 1994.
- See, Klaus von. *Texte und Thesen: Streitfragen der deutschen und skandinavischen Geschichte*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2003.
- Schiedermaier, Joachim. "›Vad är en turist?‹ / ›Was ist ein Tourist?‹ Antworten von F. von Dardel, C. J. L. Almqvist und T. Tranströmer". I *Tourismus als literarische und kulturelle Praxis*, redigert av Annegret Heitmann og Stephan Michael Schröder, 73-106. München: Herbert Utz Verlag, 2013.

- Schivelbusch, Wolfgang. *Geschichte der Eisenbahnreise: Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1989.
- Schiøtz, Eiler H. *Utlendingers reiser i Norge: en bibliografi*, bind 1. Oslo: Universitetsforlaget, 1970.
- Schiøtz, Eiler H. *Utlendingers reiser i Norge: en bibliografi*, bind 2. Oslo: Universitetsforlaget, 1970.
- Schulz, Gerhard. *Romantik: Geschichte und Begriff*. München: C.H. Beck, 1996.
- Skobba, Ingvar. "Gamp og damp – Bane og bil". I 1814-1905, bind 2 av *Telemarks Historie*, redigert av Nils Ivar Agøy og Ellen Schruppf, 83-106. Bergen: Fagbokforlaget, 2014.
- Spode, Hasso. "Nordlandfahrten: Norwegen als Idee und als touristische Entdeckung". I *Nordlandreise: die Geschichte einer touristischen Entdeckung = historien om oppdagelsen av turistmålet Norge*, Redigert av Doris Tillmann og Sonja Kinzler, 16-33. Hamburg: Mare, 2010.
- Spring, Ulrike. "Imagining the Irish and Norwegian peasantry around 1900 : between representation and re-presentation". *Historisk tidsskrift* 80, nr. 1 (2001): 75-99.
- Spring, Ulrike. "Tidlig cruiseturisme til Spitsbergen: dannelse, oppdragelse og fornøyelse". I *Turismhistoria i Norden*, redigert av Wiebke Kolbe og Anders Gustavsson, 85-96. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2018.
- Theodorsen, Cathrine. "'I was as true and loyal as possible': Images of the North and the Sámi in Theodor Mügge's travel writing". I *Arctic Discourses*, redigert av Anka Ryall, Johan Schimanski og Henning Howlid Wærp, 152-178. Newcastle: Cambridge Scholars publishing, 2010.
- Thompson, Carl. *Travel Writing*. London: Routledge, 2011.
- Torp, Cornelius. "The Great Transformation: German Economy and Society, 1850-1914". I *The Oxford Handbook of Modern German History*, redigert av Helmut Walser Smith, 336-358. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Wagner, Monika. "Das Gletschererlebnis – Visuelle Naturaneignung im frühen Tourismus". I *Natur als Gegenwelt: Beiträge zur Kulturgeschichte der Natur*, redigert av Götz Großklaus og Ernst Oldemeyer, 235-264. Karlsruhe: Loeper Verlag, 1983.
- Walton, John K. "British Tourism Between Industrialization and Globalization – An Overview". I *The Making of Modern Tourism: The Cultural History of the British Experience*, redigert av Hartmut Berghoff, Barbara Kort, Ralf Schneider og Christopher Harvie, 109-132. Wiltshire: Palgrave, 2002.

Vedlegg: Originalsitater fra primærkildene

Sitatene er ordnet i rekkefølge og basert på sidetallet de er på i oppgaven. Alle referansene står i fotnotene i hovedteksten.

Side 1

Thelemarken zeichnet sich aus durch schöne Seen, prächtige Wasserfälle und wilde Gebirgslandschaften, hat aber verhältnismässig wenig gute Strassen und wird daher auch erst in neuerer Zeit, jetzt aber ziemlich Stark besucht. [...] Die Bewohner haben sich bis in die neueste Zeit eine gewisse Ursprünglichkeit bewahrt.

Side 15

Will ich nun durch diese Skizzen zum Reisen ermuntern, so möchte ich auch gern dem Reisenden damit eine Richtschnur geben, ihm zur Hand gehen mit mancherlei Bemerkungen, welche dem Fremdling oft so nöthig sind, und ihn aufmerksam machen, wie er am leichtesten und besten fortkomme. Wie viele Bücher ich auch gelesen, immer habe ich solche praktisch nützlichen Angaben und Nachschlage darin vermißt, und je unwilliger mich dies machte, um so mehr nahm ich mir vor, etwas beizutragen, was Anderen den Weg erleichtern möchte.

Side 19

Aber die Expansivkraft der von der Nordsee ausgehenden angelsächsischen Race kennt keine Grenze mehr, sie beherrscht schon jetzt 'drei' Welttheile und ein Gürtel germanischen Volkes umspannt schon jetzt die Welt.

Side 23

Er war ein echter Tourist, denn er verstand kein Wort Deutsch oder Dänisch, hatte aber in acht Tagen Deutschland durchzogen vom Rhein zur Ostsee, und wollte nun über Kopenhagen und Hamburg nach London.

Man trifft sie überall, sie sind die Unvermeidlichen; aber leider sind sie gar zu oft eine Plage für alle anderen ehrlichen Leute.

Side 41

... in Schweden die Städte (*Stockholm*), die Canalbauten, überhaupt das Menschenwerk; in Norwegen die Natur

Kommt nun dazu eine Natur, so hochgeartet und romantisch, wie man sie vergebens zum zweiten Male sucht

Norwegen, dessen Naturwunder und erhabene Schönheiten von keinem anderen Lande in Europa übertroffen werden

Side 44

So kündigt sich eines der schönsten und merkwürdigsten Naturwunder an, die in Norwegens Gebirgen zu finden sind. [...] Es ist ein so großartiges Schauspiel, gehoben durch die wild romantische Umgebung dieser schwarzen, mächtigen Felsen-Coulissen von wunderbarer Bildung; durch ein erhabenes, ewiges Schweigen der Natur, in welcher die schaumzerstiebenden Wasser allein ihre Donnerstimme erschallen lassen, daß Weniges mit

ihm verglichen werden kann. Man ist wohl eine halbe Stunde vom Falle noch entfernt, wenn man dessen Rauchsäulen zuerst erblickt.

Side 45

In Dale wechselt man die Pferde, erblickt demselben gegenüber den Quito-Elf-Fos, einen bedeutenden Schleierfall und später auf dem Wege nach Vo den Widavo-Elf-Fos, etwa 2000 Fuß hoch, in großer Schönheit von den Vorbergen des Gausta herabkommend. Donnernd und brausend bricht sich die Man-Elf in beständigen Cascaden und Fällen zwischen den Felsen Bahn, und einige solche Stellen [...] sind so erschrecklich schön, daß wir nur mit einigem Beben daran denken können.

Side 46

... auch machten die meisten nur eine schnelle kurze Reise auf der großen Straße von Christiania nach Tronhjem und blieben somit dem eigentlichen Kerne Norwegens, dem Westen, fern.

Jeg så det enorme fjellet som lukker dalen inne, de enorme vannsøylene som rullet over det, og i midten av fossen støtet de imot de fremragende fjellene

Side 47

... in weiter duftiger Ferne zogen mächtige Alpen empor; ein weiter Kranz gewaltiger, kühner Massen, die schimmernd in den Himmel ragten. Das Bleefjeld, das Melfjeld und, als höchstes von Allen, der Gausta mit seiner scharfen Doppelspitze, bildeten eine entzückende Alpenferne.

... ein Bild von großer Erhabenheit und Schönheit. Links, über alle andern Berge hervorragend, erhebt sich der Gausta, aus dessen Schneelagern sich eine Unzahl Wasserfälle 2-, 3-, 4000 Fuß hoch ergießen; vor uns ein malerischschönes, grünes Thal von hohen, bewaldeten Bergen eingeschlossen, von der rauschenden, breiten Man-Elf, in welcher mehrere Inseln liegen, durchströmt, Alles von der Sonne viel schöner beleuchtet, als es unsere prosaische Feder zu thun vermag.

Kann man es bei solchen Vorgängen, solcher wilden Herrlichkeit der Ufer und solcher Tücke des schwarzen, geheimnißvollen Elements wohl der Fantasie verargen, wenn sie viele schauerliche Wunder vom Tindsee erzählt?

Es ist eine wilde, schaurige Natur

Side 48

Besondern Effect machen die düstern Schatten, die die nadelbewachsenen Spitzen der Berge auf seine spiegelglatte Fläche werfen.

Obwohl der Regen bereits seit der letzten Meile mein unzertrennlicher Begleiter gewesen war, und der Himmel von allen Seiten höchst melancholisch auf mich herab blickte

Ach! ich sah eines der seltensten, eines der herrlichsten Naturwunder, aber ich sah es nur – auf einen Augenblick; ich hatte nicht einmal Zeit, mich von der Uiberraschung des ersten Anblickes zu erholen.

hüllten Alles in völlige Nacht.

Side 49

Die schreckliche Nässe, die Kälte, der gänzliche Mangel an Nahrungsmitteln, und vor allem Andern meine durch die getäuschte Hoffnung etwas getrübte Gemüthsstimmung hatten mich so angegriffen, daß ich mich mit leichten Fieberanfällen zu Bette legte

Aber hier lacht Niemand, keine Stimme ruft die Freude wach, die Natur hat keinen Athem in der erstarrten Brust, ein ewiges Schweigen, das Schweigen des Grabes, ruht auf Himmel und Erde.

... die ganze Gegend trug ein trauriges, melankolisches Gepräge.

Side 50

Die Aussicht hat etwas schauerlich Oedes. Alle Kuppen[?] der höhern Berge, oft lang gedehnte Rücken, sind kahler, brauner Stein, die dunkeln Fichten weiter unten bringen auch kein Leben in die Gegend

Ich nahm in Kongsberg wieder eine Karre, und fuhr anfänglich längs des Lougenelfs eine steile Anhöhe hinauf, und dann wieder durch saftig grünende Felder und schweigende Tannenwälder nach Moen, und von dieser Station nach Baalkensoe.

Die Fahrt auf dem herrlichen Tindsee wurde wegen der Länge der Zeit doch ermüdend; [...] Einen prachtvollen Anblick gewährt es, wenn man von den steilen Felsenwänden die Fosse sich in den See ergießen steht.

Side 51

Lange labte ich mich an diesem prächtigen Naturbilde, gegen das Alles, was ich schon gesehen hatte, mir winzig und klein vorkam.

Side 53

Mühsam und beschwerlich ist der Transport auf der steil hinab und hinanlaufenden Straße, welche durch zahlreiche Hebungen und Senkungen des Bodens führt; aber die Führer behalten doch immer Zeit, den Reisenden zu grüßen.

Side 55

Nun geht's weiter, langsamer, bergauf, bergab, über Berge und Pässe, an rauschenden Wassern und brausenden Wasserfällen, an lieblichen Seen und durch meilenweite Wälder und einzelnen kleine, zerstreut liegenden Wohnstätten oder Kirchen vorbei

Side 58

... wo sich plötzlich der mächtige **Rjukanfos (der rauchende Fall) zeigt, [...] Trotz der Entfernung des Aussichtspunktes, [...] ist der Eindruck ein gewaltiger.

... Fosso, mit prächtiger Aussicht auf den mächtigen *Rjukanfos (rauchender Fall).

Durch die Anlage des oben erwähnten Tunnels ist dem Fall der größte Teil seines Wassers entzogen worden.

Side 59

... bald durch meilenlange, menschenleere Urwälder, in welchen nur selten ein malerisch aussehendes Blockhaus die Anwesenheit eines lebenden Wesens verkündet

... bergauf, bergab

... die Sonne funkelte stechend zwischen dunklen Regenwolken nieder. Da lag der dreieckige See unten zwischen dem Gestein und jenseit düsterer Wald, der lang an dem Gebirg hinzog und in der Ferne daran aufstieg.

Side 60

Nachdem wir dieses grossartige Naturschauspiel hinreichend genossen, kehrten wir zu dem flackernden Kaminfeuer von Krokan zurück

Norwegen ist lauter Fels und Wald und Strom; der Mensch verschwindet dagegen. Die freie Natur verschantzt sich vor den friedlichen Waffen der Kultur hinter unbezwinglichen Mauern.

Side 61

Da lag vor uns die langgestreckte Kette der norwegischen Fjelde, gleich jener der Tauern Obersteiermarks; vielfach zerklüftet, scheinbar kahl, zum Theil von Schnee bedeckt, die unzähligen Spitzen von der sinkenden Sonne goldig umsäumt — ein erhabener Anblick, welcher alle überstandenen Beschwerden reichlich vergalt.

Kein Laut unterbrach die trostlose Verlassenheit und Stille der Einöde, welche die höchsten und einsamsten Gebirgsgegenden Norwegens umschliesst.

Side 62

... wir aber wanderten tiefer in die Berge Thelemarkens, deren Scenerie jetzt immer wilder und großartiger sich gestaltet. An tosenden Stromschnellen vorbei steigt die Straße in aller Waldeinsamkeit hinan, bis wir nach dreistündigen Marsche, nach Passierung des malerisch zwischen Fälshängen eingebetteten Sees Kjær-Vand

die Landschaft gewann bald wieder jener echt norwegischen Charakter tiefer Melancholie

Side 63

Bei dem Hofe Kasti hören die Tannen auf, und die Gegend nimmt immer mehr den Charakter vollständiger Verödung und Verlassenheit an.

Mit Tausendfachen Echo erdröhnten die Donnerschläge, und wenn in wilden Sätzen zwischen den schwarzen Wolkenmauern Blitz auf Blitz niedertzuckte, da erst erschloss sich mir die ganze Majestät der Schöpfung, da erst erreichte die wilde Scenerie der Landschaft ihre höchste Harmonie.

... pittoresken Felswänden in majestätischer Gestalt

Side 66

... mit Vorsicht nur gelang es über Geröll und Wurzeln an den Gehängen der Bäche ohne Umwerfen davon zu kommen.

Die Fahrt gehörte eben nicht zu den schönen oder angenehmen. Der Weg war meistens sehr schlecht, und führte fortwährend durch Schluchten und Thäler, durch Waldungen und über steile Berge

Ich glaube, daß es in ganz Europa kein Land geben mag, das hinsichtlich der Reiseverbindungen noch so in der Kindheit liegt wie dieses.

kaum aufzufinden

Side 67

... über Berge, durch Wald und durch überschwemmte Wege

Zwei Meilen gehen, ist eben keine große Sache; in dieser bahnlosen Wildniß aber dehnen sich die Entfernungen unermesslich aus, jede Meile scheint ohne Ende zu sein.

Ich spreche nicht von den Gefahren einer solchen Reise; hier ist entweder Alles gefährlich, oder nichts.

Side 68

... er folgt dem Steine oder Baumstamme, den der Führer in den Abgrund schleudert, wo er nach langem Falle tausendfach zersplittert. Man möchte selbst hinunter, und es geht ein Pfad in die Tiefe, aber er ist sehr gefährlich. Ein geringes Ausgleiten hat den unabwendbaren Tod zur Folge, und nur selten wagt es irgend ein Tollkühner, ihm zu trotzen.

Dieß ist wegen der jähren unzugänglichen Felsenwände, die fast senkrecht in eine schwindelnde Tiefe herab ragen, bis jetzt nicht möglich

Selbst das Gehen wurde nun beschwerlich, mitunter wurde der Weg sehr schmal, ich hatte zur rechten Hand steile Felsen, und zur linken tiefe Abgründe.

Der Führer sucht einen Standpunkt nach dem andern auf, und da wir ihn nach dem Marie-Stee, d. h. Marien-Steg, wovon in norwegischen Balladen soviel die Rede ist, gefragt haben, so sind wir ihm allmählig auf einen sehr schmalen Felsspalt gefolgt, der sich etwa 600 Fuß hoch unmittelbar über dem Schlund an einer senkrechten Felswand hinzieht, und erwarten, er werde uns von hier aus den Steig zeigen.

... auf dem Keiner gehen kann, der nicht durchaus von Schwindel frei ist

... vorwärts konnte ich wohl kommen, aber beim Umkehren ward mir doch sehr ängstlich zu muth, [...] und zum Gelächter meines Führers kroch ich, der größeren Sicherheit wegen, auf allen Vieren zurück.

Die dunklen Wasser schlugen in mächtigen, schäumenden Wellen an diese nackten Grundmauern der Erde, und mit einem leisen Schauer mochte man wohl daran denken, daß, wenn unser hoch emporgeworfenes und hinab geschleudertes Boot hier anrannte, umstürzte oder zertrümmerte, kein Entkommen, auch für den besten Schwimmer möglich sei.

Side 69

Die Fahrt von Tindhuset nach Ornaes dauert sonst sechs Stunden, wir hatten das etwas gefährliche Vergnügen, in vier damit fertig zu werden. Es erhob sich ein sanfter Wind, als wir eine Biegung des felsigen Ufers passiert hatten.

Die Stürme auf diesen norwegischen Seen sind sehr gefährlich, weil die Winde mit rasender Schnelligkeit auf das Fahrzeug herabstürzen und ebenso rasch auch wieder verschwinden, als sie gekommen. An Hilfe ist nicht zu denken.

Das Wetter war herrlich und das Wasser ruhig.

Side 71

Die ersten Reisenden, welche den Norden besuchten, waren fast mit den Entdeckern neuer Welttheile zu vergleichen.

Seitdem ist Skandinauia längst in die große Tour aufgenommen; die Wanderer der verschiedenen Nationen durchziehen es in allen Richtungen. [...] Auch im Norden ist das Reisen jetzt weniger abenteuerlich und viel bequemer als früher. [...] Die Straßen sind vortrefflich, hin und wieder findet man auf Haupttouren sogar ganz gut eingerichtete Diligencen.

... will man auch das Volk in seiner Unberührtheit kennen lernen; so thut man wohl, sich in die abgelegenen Thäler zu vertiefen. Da freilich sind der Beschwerden und Gefahren mehr

Side 72

Ueberhaupt ist diese ganze Einrichtung der Personenbeförderung jedenfalls sehr beschwerlich für die Landleute, wie unbequem für die Reisenden.

... wer aber das romantische Norwegen kennen lernen will, der darf Tellemarken nicht vorüber gehen. [...] Hier allein lernt er auch nur den wahren Charakter des norwegischen Landvolks kennen.

... neben Darstellung fremder Länder und Zustände zu Gunsten der Reisenden, meinem Vaterlande zu nützen.

Side 73

... dies sind die landschaftlichen Schönheiten des Rjukan, deren sich nicht leicht ein anderer Wasserfall rühmen kann. In dieser Beziehung übertrifft er den Sarpsfos und den Niagara, erinnert aber an die von David Livingstone entdeckten Victoria-Fälle der Zambesi.

Side 74

Reitet man in Norwegen über das Fjeld, so kann man sicher sein, immer mehrere junge Leute als Genossen zu haben. [...] manche sind ziellos auf einer Fjeldwanderung begriffen.

Bald wateten wir über gefährliche Moore, von einem Pflanzenpolster zum anderen springend und nicht selten bis zum Knie einsinkend, bald kletterten wir steile Anhöhen mit Händen und Füßen hinan; über Berg und Thal führte uns der beschwerliche Weg mit alleiniger Hülfe unser guten Reisekarte.

Und in einer starken halben Stunde war ohne Unfall die Höhe von 1133 Metern erreicht. Nun lag ein ödes, von Zahllosen Gletscherbächen durchwühltes Felsenkar vor uns, Stangen und Steinhäuschen bezeichneten den Weg, aber immer schwieriger wurde das Balancieren über die wenigen, in die reißende Flut gestreuten Felsblöcke.

Side 75

... alljährlich seine Opfer fordernd

Von Unglücksfällen habe ich nichts gehört.

Side 76

Denke doch', sagte der Normann, 'dass mir mein Leben so lieb ist, als dir das deine. Ich und mein Kamerad, wir können beide nicht einmal schwimmen.'

Side 78

Die Natur Thelemarken's ist großartig und der Menschenschlag kräftig und derb. Von großem Freiheitsgefühl und Vaterlandsliebe beseelt, ist der norwegische Bauer trotzdem in seinem Nationalstolz nicht abschreckend, sondern bescheiden und höflich, ohne Zwang gegen die Fremden.

Side 81

Reinlichkeit schienen die Leute nicht zu kennen, diese schien mir überhaupt in ganz Thellemarken nicht zu Hause zu sein.

Oft kam mir der Gedanke wie leicht es meinem Führer, der knapp hinter mir auf dem Wagen saß, wäre, mich durch einen sanften Schlag aus der Welt zu expedieren, um sich dann meiner Habseligkeiten zu bemächtigen. Doch ich vertraute dem biedern Charakter der Norweger

Side 84

... war er nicht ein Bild jener uralten germanischen Freiheit, die einst auch in unserem Vaterlande ihre Heimath hatte?!

... in welchem er als Musterbild altnordischer Kraft und Tüchtigkeit verherrlicht wurde.

... bietet er allerdings auch noch heute das ächte Bild eines norwegischen Bonden dar

Jeder norwegische Bauer hat solch kleine Bibliothek

ächten Norwegischen Bonde

Side 85

Im Hiterdal springt sofort der Wechsel im Charakter des Landes und Volkes in die Augen. Die Natur Thelemarken's ist großartig und der Menschenschlag kräftig und derb. [...]Er ist in seiner Armuth genügsam, still, ernst und schweigsam, aber dennoch Freund der Geselligkeit und des Humors.

Side 86

Hier herrschen noch die alten Sitten, hier in der Einsamkeit des Alpen- und Hirtenlebens erben sich die Tugenden und Fehler der Väter ungestört auf die Enkel fort, und der Mensch zeigt sich zuweilen, ganz losgetrennt von den anerkanntesten Kulturzuständen, in seiner rohen Einfalt und Einfachheit so schuldlos gut, als sollte er die Lehren Rousseaus bestätigen, daß im ursprünglichen Naturleben alle Menschen gut und gerecht waren

Wer es sehen will, der kann es sehen, wohin solche Staatssysteme führen; wer nicht blind ist, weiß, daß Rousseau'sche Lehren Frankreichs Boden mit Blut färbten, und Blut die Aussaat zur Knechtschaft ist.

Side 87

Ihr Leben ist ein hartes. [...] Bei der einfachen Lebensweise werden die Leute sehr alt. Aerzte kommen fast gar nicht nach den Fjelds herauf.

Ein hartes Leben, ein Ringen mit tausend Mühseligkeiten, eine gänzliche Abgeschlossenheit von der Welt erzeugen rohe Kraft und rauhes, keckes Wesen

Side 88

Was der Charakter des norwegischen Volkes betrifft, so bilden Aufrichtigkeit und Ehrlichkeit die Grundzüge desselben; freiheitsstolz und bibelfest, gelassen, mässigwortkarg, verhärtet, zähe und selbstbewusst, in einem ewigen Kampfe um das Dasein mit einer überaus verkümmerten Natur, doch nie den Rücken krümmend, schmeichelnd, egoistisch; der Handschlag des Bonden (Bauers) ehrt den Reisenden.

Die Norweger sind ein einfaches, praktisches Volk, das nicht viel Worte macht und immer auf das Wesentliche ausgeht. [...] Der eigentliche Grundzug im Charakter der Norweger ist Aufrichtigkeit.

... unbegrenzte Ehrlichkeit

Side 89

Der Zauberklang des Geldes, die Gier nach Besitz, die Lust am Gewinn verfälschen dann schnell die unbewußt geübte Tugend des Natursohnes

... der moderne Schwindel sich sogar bis in die eisigen Klippen der Hardanger Gebirge drängt.

Ich fand auf dieser Reise alle jene Leute sehr gut und gefällig, die mit mir in keine Geldverbindung kamen, aber die Wirthe, Bootführer, Fuhrmänner, Führer u. s. w. waren eben so eigennützig und habsüchtig, wie in allen andern Ländern. – Ich glaube, daß man bei diesen Leuten Biederkeit und Treuherzigkeit nur dort fände, wo man das Glück hätte der erste Reisende zu sein.

Side 90

Diese Unschuld des Naturlebens ist mindestens doch tausendmal mehr werth, als das Raffinement des cultivirten Pöbels, jenes Bodensatzes der Cultur, der einen Pesthauch ganz anderer Art, als die Strümpfe des alten Christophers, über die Gesellschaft aushaucht.

Überall prägt sich der Charakter der ernsten, stillen, schwermüthigen nordischen Natur auf den Menschen ab.

Side 91

Norwegen zeigte mir eine gewaltige und erhabene Natur, [...] und mit deren Großartigkeit der kräftige, ernste und biedere Menschenschlag in Einklang steht.

Die Lebensweise der Bewohner ist selbstredend auch durch die Naturgestaltung ihres Landes bedingt. [...] Bei der Bescheidenheit dieser Nahrungszweige entspringt auch das einfache, bescheidene Leben der Bewohner dem Charakter ihrer Beschäftigungen und ihres zwar äußerlich armen, aber an Naturschönheiten so reichen Landes. Mit Frömmigkeit verbinden sich Mut und Thatkraft, Knappheit der Sprache, tiefes Gefühl ohne viele Worte, gesundes, kräftiges und ehrenwertes Familienleben.

Side 92

Ein dichterisches Gemüth kann es bedauern, daß Kampf und Ringen, die Politik und die aufregen den Leidenschaften des modernen Kulturlebens in diese Hirten- und Bauernidylle dringen sollen.

... gemeine Schurken finden sich in diesem Lande nur in den Städten.

... durch Tellemarken und über die bahnlosen Felsengebirge. Dort lernt er das Hirten- und Bauernleben kennen

Side 93

Im Allgemeinen aber ist der norwegische Bauer, wie alle Bergbewohner, fromm und treu, hält sein gegebenes Wort, kennt keinen Argwohn, ist ernsthaft und herzlich, kühn und trotzig, eigensinnig, gastlich und freimüthig, geschickt in mechanischen Arbeiten, durch Klima und Lebensart abgehärtet.

Sogleich wurden wir von Landleuten umringt, die sich unseres geringen Gepäckes bemächtigten und dasselbe, ohne erst unsere Einwilligung abzuwarten, auf ihren Wagen luden.

Side 94

...wohin die Kultur nicht dringt

Side 100

hier im hohen Norden Europa's, an der Küste des Eismeereres, treffen die Spitzen germanischer Cultur mit den Ausläufern mongolischer Barbarei zusammen; hier ist der Tummelplatz der rührigen Normannen und der kleinen schmutzigen Lappen mit ihren wandernden Rennthierheerden.

Lappische Blutmischung darf ganz besonders bei vielen Norwegern der nördlichsten Provinzen Nordland und Finnmarken nicht außer Acht gelassen werden. [...] So stehen der große blonde, blauäugige und tiefangelegte Nordländer und der kleine dunkle, braunäugige, schnelle und phantasievolle Finne oder, je nach überwiegender Mischung, der starke Quänen-Norweger und der schwächlichere Lappen-Norweger einander gegenüber.

Ein stammverwandtes Volk wohnt hier, dessen Sprache, Sitten, Einrichtungen und Denkweise aber so sehr an das Leben unserer Vorfahren und das eigene heimische Leben erinnern, wie ihr neu begründeter Staat auf den Grundsätzen uralter germanischer Freiheit erbaut ist.

Side 101

... die uns so stammverwandten Reiche des Nordens

... seine blauen Augen und blonden Haare verrathen seine rein germanische Abstammung.

Aus den blauen germanischen Augen unter den hellen Flachsköpfen lachte uns so manches echt deutsche Kindergesicht, wenn auch durch die Verschiedenheit der Sprache getrennt, vertrauens- und verständnisvoll entgegen.

... der stammverwandten nordischen Brudervölker

Der Skandinavier ist Nordgermane, und die germanischen Charaktereigenschaften finden sich natürlich bei allen Stämmen vor.

Side 102

Rein norwegische Abstammung zeigen auch die Süd- und Westnorweger. Unter den Südnorwegern ähneln wieder die Bewohner des malerischen Satersdal in ihrer Neigung zu Streit und Trunk den schwedischen Blekingern.

... alle germanischen Charakter- und Körpertugenden.